

॥ रूपक-चतुष्टयम् ॥

यदा रायदुर्गो जागर्ति
अन्न मृत्युर्विलज्जितः
अन्धं युगम्
उत्तिष्ठ, कौन्तेय !

डॉ. गजानन बाळकृष्ण पळसुले

॥ रूपक-चतुष्टयम् ॥

With best compliments to
Prof. Dr. Satyavrat Shastri

G.B. Palshuk
25-11-2000

डॉ. गजानन बाळकृष्ण पळसुले

डॉ. ग. बा. पळसुले-सत्कारसमितिः, पुष्पम् - २

२०००

❁ प्रकाशकः - डॉ. ग. बा. पळसुले-सत्कारसमितिः, पुणे

❁ प्रकाशनदिनाङ्कः - ४-११-२०००

❁ सर्वाधिकारः - डॉ. ग. बा. पळसुले

❁ अक्षरविन्यासः

‘विमर्श’

जी-३३, सुंदरनगरी,

३०८, सोमवार पेठ,

पुणे - ४११०११

❁ मुद्रकः

बालोद्यान प्रेस,

१३७२, शुक्रवार पेठ,

पुणे - ४११००२

❁ प्राप्तिस्थलम्

गायत्री साहित्य,

२६/१२ प्रतीकनगर,

पुणे - ४११००६

❁ उपहारमूल्यम् - ५१/- रूप्यकाणि

समर्पणम्

॥ सरस्वती श्रुतमहतां महीयताम् ॥

रसिकवर्येभ्यः सादरं नमो नमः ।

अस्माकं समेषां निरतिशयादरणीयानाम् डॉ. गजानन-वाळकृष्ण-पळसुले महोदयानां वयसः अशीतितमवर्ष-प्रवेशं लक्ष्यीकृत्य उपायनीक्रियते रूपकचतुष्टयमिदम् । इदं समर्पणं नाम 'तवैव वस्तु गुरो तुभ्यमेव समर्प्यते' इति न्यायेन एव ।

यत्सत्यम् एष उपहारः संस्कृतज्ञानां कृते एव विद्यते । प्रतिवर्षं संस्कृतक्षेत्रे याः नाट्यस्पर्धाः भवन्ति, तासु सर्वाण्येतानि रूपकाणि प्रायः वारंवारम् अभिनीतपूर्वाणि । नाट्यवाचनार्थं रङ्गमञ्चे प्रयोगार्थं च सुयोग्यत्वात्तेषाम् अद्यापि मार्गणा भवति भविष्यति च भविष्यति । प्राध्यापकाणां वसंतराय-कानेटकराणां छत्रपति-शिवाजी-संभाजी-चरितमधिकृत्य लिखितं नाटकद्वयं महाराष्ट्रेषु अतीव प्रसिद्धम् । महाभारतं नैकासां साहित्यरचनानाम् उपजीव्यभूतं वर्तते । महाभारतयुद्धस्य अन्तिमपर्वम् अनुसृत्य स्व. धर्मवीर-भारती-महोदयैः लिखिता 'अन्धा युग' इति एकाङ्किा । एतेषां त्रयाणां रूपकाणाम् अनुवादः डॉ. पळसुलेमहोदयैः कृतः । बहुकालं एते अनुवादाः अप्रकाशिता आसन् । 'उत्तिष्ठ, कान्तेय !' एकाङ्किा श्रीमद्भगवद्-गीतामुपजीवन्ती डॉ. पळसुलेमहोदयानां स्वतन्त्रा रचनास्ति । साहित्य-अकादमीद्वारा प्रकाशितायां 'प्रतिभा'-पत्रिकाया सा एकवारं प्रकाशितास्ति ।

मूललेखकैः तेषां प्रतिनिधिभिश्च एतेषाम् अनुवादानां प्रकाशनार्थम् अनुमतिः प्रदत्ता, तदर्थं ते कृताञ्जलिपुरस्सरं धन्यवादाहर्हाः ।

अस्माकं गुरुचरणाः वैयाकरणाः । अशुद्धिशोधने तैलपूरित-लोचनदक्षाः । तेषां सर्वविधसाहाय्येनैव ग्रन्थनिर्माणे समर्थाः स्मः ।

यथा गुरुवर्याणां पञ्चसप्ततिवर्षपूर्तिसभाजने तथैव अस्मिन् प्रकाशनकार्ये सहभागिनः ये छात्राः ते न नामोल्लेखं कृतज्ञतां वा अपेक्षन्ते । गुरुवर्याणां पळसुलेमहोदयानाम् आशीर्वचांसि एव अस्माकं कृते पर्याप्तानि ।

विलसतुतमां डॉ. पळसुले-गुरुचरणाणां सरस्वतीसुषमा पूर्णायुःपर्यन्तम् इति संप्राथ्यते श्रीशः ।

अस्माकम् एतद् 'रूपकचतुष्टयम्' रसिकरञ्जनं भवेत् इति आशास्महे ।

अक्षरविन्यासार्थं 'विमर्शः' तथा च मुद्रणार्थं बालोद्यान-मुद्रणालयस्य कर्मकराः सविशेषं धन्यवादाहर्हाः ।

इति शम् ।

प्रस्तुतकर्तुः
छात्रवृन्दम्

१. यदा रायदुर्गो जागर्ति
(मूलमराठीलेखकः - प्रा. वसंत कानेटकर)
२. अत्र मृत्युर्विलज्जितः
(मूलमराठीलेखकः - प्रा. वसंत कानेटकर)
३. अन्धं युगम्
(मूलहिन्दीलेखकः - स्व. धर्मवीर भारती)
४. उत्तिष्ठ, कौन्तेय !
(ग. बा. पळसुले)

प्रास्ताविकम्

इदं रूपक-चतुष्टयं संस्कृतनाट्यरसिकानां हस्ते समर्पयता मया कोऽपि आनन्दविशेषः अनुभूयते । गतानि प्रायः चत्वारिंशद् वर्षाणि तत्तत्-प्रकारायां संस्कृतरचनायाम् अन्तरान्तरा अहं व्यापृतोऽस्मि; पत्रकारितायां, काव्यरचनायां, रूपकलेखने, संशोधनलेखने, इत्यादौ । तत्र नाट्यलेखनस्य प्रारम्भः महाराष्ट्र-राज्य-नाट्यस्पर्धायाः निमित्तवशात् १९६२ ख्रिस्ताब्दे अभवत् । तदानीं पर्यन्तं स्पर्धार्थं प्रायः कालिदासभवभूत्यादीनां नाटकान्येव उपन्यस्यन्ते स्म । तेषु प्राचीन नाटकेषु न सर्वे एव जनाः आत्तरसा आसन् । अतः स्पर्धायां यदि अवश्यं यशः संपादनीयम्, तर्हि किमपि नावीन्यम् आवश्यकम्, कापि अपूर्वता अवर्जनीया इत्यस्माकं केषांचित् मनसि क्रमेण आयातम् । विचारविनिमयोत्तरं च कस्यापि सुप्रसिद्धस्य मराठी-नाटकस्य संस्कृतनुवादं कृत्वा स स्पर्धायां प्रयोजनीयः इति अस्माभिः (डेक्कन कॉलेजकार्यकर्तृभिः) निर्णीतम् । ऐतिहासिक नाटकं च महाराष्ट्रिय-नाटकस्य एकः स्वीयो विशेषः । अतः तत्र अस्माकं पक्षपातः आसीत् । अयं च अनुवाद-कार्यभारो मयि निक्षिप्तः । मया स्व. काकासाहेब खाडिलकराणां 'भाऊबन्दकी' इत्याख्यात् ('भ्रातृकलहः' इति कृत-संस्कृत-नामकरणात्) त्रयः 'प्रवेशाः' (दृश्यानि) वा) अनुवादार्थं स्वीकृताः, स्पर्धायां च ते प्रयुक्ताः । अहो प्रभावः ! सर्वं प्रयोगं यावत् मन्त्रमुग्ध इव आसीत् श्रोतृवर्गः । प्रथमं परितोषिकम् अस्माभिः विजितम् । - तदानीं मुम्बापुर्यां 'ब्राह्मणसभा'याः कार्यकर्तारः महता उत्साहेन, सौष्ठवेन, वैभवेन, नैपुण्येन च संस्कृतनाटकानां प्रयोगान् कुर्वन्ति स्म । किमपि नवीनमेव युगं तैः उपन्यस्तम् आसीत् । तेषां प्रार्थनानुसारं भाऊबन्दकी-नाटकस्य अवशिष्टा भागा अपि मया संस्कृतीकृताः । अनेकानि वर्षाणि ब्राह्मणसभया समग्रस्य भ्रातृकलहस्य नैके प्रयोगाः सर्वत्र महाराष्ट्रे कृताः । एकं नवीनमिव युगम् अवतीर्णम् ।

सकृद् दिशायां लब्धायां न मया पृष्ठतोऽवलोकितम् । भालचन्द्र भिडे महोदयेन लिखितं 'आणि तो ज्ञानदेव झाला' इति बालनाट्यं तदानीं छात्रीयायां मराठी-नाट्य-स्पर्धायां लोकप्रियम् आसीत् । मया तस्यापि अनुवादः कृतः, 'भारतवाणी' पाक्षिके च प्रकाशितः । 'अथातो ज्ञानदेवोऽभूत्'

इति कृतनामधेयं तत् संस्कृत-रूपकमपि स्पर्धायां भूरि भूरि लोकप्रियताम् अवाप्नोत् । ततश्च कतिपयवर्षोत्तरं द. मा. मिरासदार इत्येतेषां 'गाणारा मुलूख' इति संज्ञकं प्रहसनमपि मया संस्कृतेऽवतारितम् 'धन्येयं गायनी कला !' इति नाम्ना । इदमपि प्रहसनम् अनेकानि वर्षाणि रङ्गभूम्यां हास्यकल्लोलान् उल्लासयत् स्थितम् । मुद्रितमस्ति तदपि 'शारदा'यां वसन्त गाडगीळैः ।

इदानीं गतेषु केषुचिद् वर्षेषु अनूदितानि त्रीणि संस्कृतरूपकाणि अस्मिन् रूपक-चतुष्टये संगृहीतानि सन्ति । तत्र द्वे वसन्त कानेटकराणां कृती स्तः - १. रायगडाला जेव्हा जाग येते (अत्र 'यदा रायदुर्गो जागर्ति'), तथा च २. इथे ओशाळला मृत्यू (अत्र 'अत्र मृत्युर्विलज्जितः') । उभे अपि ऐतिहासिके, ये महाराष्ट्रियेतिहासस्य एकं महत्त्वपूर्णं कालखण्डम्, एकं गौरवशालि युगम्-शिवशंभुयुगम्- उपजीवतः, यद् एकतः अभिमानास्पदम्, अपरतश्च हृदयशाली भूतमपि । ऐतिहासिकं नाटकं सदपि न 'रायदुर्ग'नाटकं प्राधान्येन युद्ध-रहोमन्त्रणा-मरणमारणादिपरम् । आमरणं प्रत्यहं यस्मिन् कस्मिन्नपि समरव्यापारे व्यापृतस्य शिवप्रभोः नासीत् कोऽपि अवसरः स्वपुत्रस्य शंभुराजस्य विनयाधानस्य । युवराजोऽयं प्रायः पितृ-सहवासवञ्चित एव अवर्धत । परिणामतश्च पितृविषयकस्य अन्यथाग्रहस्य स बलीभूतः । कियत्-पर्यन्तम् ? अन्ततो गत्वा स शिवविरोधे महाराष्ट्रशत्रुभूतं मोगलनृपं समाश्रितः । विदीर्णहृदयेन शिवप्रभुणा स्वयं गत्वा महता चातुर्येण, युक्तिवचोभिः, स प्रत्यानीतः । किं तु .. कृत्स्नं हृदयमिलनं न जातमिव ! रुग्णशरीरः, भग्नहृदयः शिवनृपः कैश्चिदेव दिवसैः स्वर्गतः । पुत्रमनसि पितृगतम् अन्यथाग्रहकृतं मनोमालिन्यम् - अयम् अस्य नाटकस्य मनोवैज्ञानिकः विषयः ।

द्वितीयस्य नाटकस्य ('अत्र मृत्युर्विलज्जितः') नायकः शंभुराजः । हापित-मन्त्रि-सहकार्यस्य, अनुष्ठानेषु तान्त्रिकपूजासु च निहितभरेण कवि कलशेन सह बद्धसख्यस्य, मद्यपानरतस्य, अन्ते च औरङ्गजेबेन बन्दिग्राहं गृहीत्वा नृशंसतमपीडां कारं कारं प्राणैर्वियुक्तस्यापि मरणसमये प्रदर्शित-अलौकिक-संयमस्य, मूर्तिमद्धीरोदात्तत्वंस्य तस्य हौतात्म्यम् (यद् दृष्ट्वा मृत्युरपि विलज्जितः स्यात्) अस्य नाटकस्य विषयः । नूनं तस्य शतापराधानामपि क्षमापणसमर्थः धीरोदात्ततमः कानेटकरमहोदयः अद्यतनीयेषु महाराष्ट्रियेषु नाटकेकारेषु अग्रगण्यः । तस्येदं नाटकद्वं

महाराष्ट्रेऽतीव लोकप्रियम् । तच्च नात्र कात्स्नर्येन अनूदितम्, अपि तु संक्षेपेण । शासकीयस्पर्धासु प्रायः पादोनहोरात्मकः समयः सर्वस्मै स्पर्धकनटसंघाय दीयते । तावति काले अभिनयक्षमः नाट्यांशः अत्र अनुवादार्थं स्वीकृतोऽस्ति । तथापि, यथा न कोऽपि महत्त्वपूर्णोऽंशः हापितो भ्रष्टो वा स्यात्, यथा च सर्वत्र कथावस्तुनः एकात्मता अनुस्यूता स्यात्, तथा मया प्रयतितमस्ति।

तृतीयम् अनूदितं रूपकं नाम धर्मवीर भारती इत्येतेषां 'अन्धा युग' (हिन्दी) । प्राचीनकालादारभ्य महाभारतेन अनेके भिन्नभिन्न-प्रकारका जनाः आकृष्टाः सन्ति; यथैव धार्मिकजनाः, तथैव कथावस्तुनोऽन्वेषकाः साहित्यिकाः, धर्म-राजनीति-सामाजिकाचार- कला-कौशल्य-तत्त्वज्ञानादिविषयकाणाम् इतिहासजिज्ञासवः अभ्यासकाः, संशोधकाश्च । काव्यनाटकादिप्रणेतृणां कृते महाभारतं नाम काचित् अनन्तरत्नप्रभवा खनिरेव आसीत् । अस्यां पङ्क्तौ तिष्ठति 'अन्धा युग' रूपकम् । महाभारते एकः श्लोकोऽस्ति - 'सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम्' इति । महाभारतपठनान्तरं केषांचित् एवं प्रायैव सर्वं क्षणिकम्, सर्वं दुःखमिति रूपा चित्तवृत्तिर्भवति । धर्मवीर भारतीभिः काचिद् ईदृश्येव वृत्तिः अनुभूता इति भाति । किं तु न केवलं तदेव । प्रत्युत अन्यायः, वैषम्यम्, वर्गभेदाः, दारिद्र्यम् इत्यादयः सामाजिका अभिशापाः तदा बाहुल्येन आसन् (तथैव च स्थास्यन्ति !) इति विचारोऽपि अधोरेखितोऽस्ति । अस्य रूपकस्य पठनोत्तरं कापि विषण्णता, किमपि औदास्यं, कापि 'सर्वव्यर्थता' मनस्तुदति । यत्सत्यम् यथा भाषाविषयका नवप्रवाहाः आधुनिकेषु संस्कृतरूपकेषु प्रविशेयुः इति इष्यते, तथैव नवविचारा अपि । प्रस्तुतेन रूपक-चतुष्टयेन तत् प्रयोजनम् अंशतोऽपि तावत् सिद्धिं यायादिति अपेक्ष्यते ।

चतुर्थं रूपकं नाम 'उत्तिष्ठ, कौन्तेय !' इति । तच्च न अनुवादरूपम् किं तु मयैव रचितं नूतनं रूपकम् । 'साहित्य-अकादेम्याः' 'प्रतिभा'यां तन् मुद्रितपूर्वम् । एकाङ्गिकास्वरूपेण स्पर्धानुकूलत्वात् तदिह समाविष्टमस्ति । अर्जुनस्य मोहग्रस्तता, भगवता कृष्णेन च युक्तिवचोभिः मार्गापितस्य तस्य मोहनिरासपूर्वं मार्गानयनम् इत्येषोऽत्र विषयः । तस्य च दार्शनिकत्वे सत्यपि, रूपकार्थम् आवश्यकयोः संघर्ष-नाट्यरूपयोः निर्मितिः तत्र पर्याप्ताऽस्ति इति आशासे ।

अस्य उपक्रमस्य कात्स्न्येन श्रेयोभाजः मम विद्यार्थिन्यः सन्ति आशा गुर्जर, शैलजा कात्रे, मन्दाकिनी पिसोळकर, भाग्यश्री भागवत, शोभना सोमण, सुचेता परांजपे, कल्याणी नामजोशी - प्रभृतयः एकश्च छात्रः - प्रसाद जोशी - प्रायः सर्वाः डॉक्टरोपाधिधारिण्यः । डॉ. सरोजा भाटे-महोदयामपि अत्र अन्तर्भावयितुं संकुचामि । एताः सर्वाः एव सर्वप्रकारैः कर्त्र्यः कारयिष्यन् । अहं नाममात्रम् । आभार-प्रदर्शनेऽपि नास्ति मेऽधिकारः ।

संप्रति संस्कृतभाषणस्य काऽपि नवीना लहरिः विद्यार्थिजगति उत्प्लवन्ती दृश्यते । शासकीयायां संस्कृतनाट्यस्पर्धायाम् अन्तरेण अन्या अपि तादृश्यः स्पर्धाः क्वचित् क्वचित् आयोज्यन्ते । अनुकूलोऽयं समयस्तर्हि अस्य प्रकाशनस्य । यदि संस्कृते नाट्यप्रयोगेषु रुचि-निर्माणाय, तेषां च अधिकाधिक प्रयोगप्रोत्साहनाय इदं 'रूपकचतुष्टयं' स्यात् तर्हि धन्यं मन्येय आत्मानम् ।

अन्ततः । अद्य स्मरामि रेणुकास्वरूप-मेमोरियल-माध्यमिक कन्याविद्यालयस्य । तस्य उमराणीकर, कमल बापट, कमल राजहंस, प्रमिला कुलकर्णी, सौ. साने इत्यादीनां मुख्याध्यापकानां, संस्कृता-ध्यापिकानां च । बहुभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वम् अस्य विद्यालयस्य मुख्याध्यापकैः श्री. उमराणीकरमहोदयैः संस्कृतस्पर्धार्थं किमपि नवीनं नाटकं (मौलिकम् अनूदितं वा) प्रदातुम् अहं प्रार्थितः । ततः प्रभृति वर्षानुवर्षं अहं तेभ्यः नवं नवं किमपि रूपकं स्पर्धार्थं प्रयच्छन् स्थितः । न एतावानेव आवयोः अत्र विषये संबन्धः आसीत् । अन्तरान्तरा छात्रीणाम् उच्चारश्रवणार्थम्, उच्चारणस्य वेगः, आरोहावरोहौ, स्पष्टता च इत्यादिविषये सूचनाकरणार्थमपि निमन्त्रितोऽहं तत्र गच्छामि स्म । छात्र्योऽपि अतीव कुशलाः । काश्चित् मया अद्यापि स्मर्यन्ते, यथा वासन्ती पटवर्धन, तारा कोल्हटकर शीला गोळे (संप्रति डॉ. शीला शिन्त्रे) इत्यादयः । गुणवतीभिस् ताभिश् छात्रीभिः तानि नाटकानि सुवर्णीकृतानि । हन्त, गतास्ते हि दिवसाः ।

तथापि न मध्ये स्थातव्यम् । सर्वदा सर्वेण अग्रतःसरेण भवितव्यम् । संस्कृतनाट्येनापि ।

४-१०-२०००

ग. बा. पळसुले

यदा रायदुर्गो जागर्ति ।

प्रथमः प्रवेशः ।

(ततः प्रविशन्ति हम्बीररायः, अण्णाजिः, सोयरादेवी च ।)

अण्णाजिः - शंभुराजविषये काचित् वार्ता आगतास्ति । सा यदि सत्या.....

सोयरादेवी - काऽसौ वार्ता ? न किञ्चित् अत्याहितम् ?

अण्णाजिः - शंभुराज.....

सोयरादेवी - स्पष्टम् उच्यताम् । केयं वार्ता ?

अण्णाजिः - पूर्वद्युः रात्रौ युवराजः पुनरपि गानसभां गतः ।

सोयरादेवी (विस्मिता) - गानसभाम् ? रामराजेन सहितः ?

अण्णाजिः - नूतनम् इदम् व्यसनं युवराजेन शाहजातस्य मैत्रसंबन्धात् उपार्जितम् । तस्यां सभायां युवराजेन कस्यैचित् गायिकायै.....

सोयरादेवी - रामराजम् आदाय गायिकानां मेलापके ? ननु भणामि सीमेयं युवराजस्य उद्धामतायाः ।

हम्बीररायः - अपि महाराजो जानाति शंभुराजस्य इदं नवीनं व्यसनम् ?

सोयरादेवी (सक्रोधा) - अष्टादशदेशचिन्तां यदि महाराजः परित्यजेत् तर्हि अेव सः गृहगतवृत्तान्तेषु अवधानं दद्यात् नु ।

हम्बीररायः - किं वा युवराज्ञी मन्यते ? शंभुराजस्य एते स्वैराचाराः तस्याः अपि संमताः इति मन्तव्यम् ?

(ततः प्रविशति येसूदेवी, सोयरादेवी च प्रणमति । अण्णाजिः हम्बीररायौ प्रणमतः ।)

सोयरादेवी - इयं युष्माकं दुर्लालिता बधूः । सैव प्रष्टव्या एतान् प्रश्नान् ।

येसूदेवी - युवराजस्य स्वैराचारः ? अस्माकं संमतिः ? के वा प्रश्नाः प्रष्टव्याः सन्ति ?

अण्णाजिः - ह्यः प्रभृति शंभुराजः दुर्गे असंनिहितः । कदा गतः, कुत्र गतः, न कोऽपि जानाति ।

येसूदेवी - न कोऽपि जानाति इति किमुच्यते ? ननु आर्यपुत्रस्य आचारप्रचाराः अस्माकं विदिताः सन्ति ।

हम्बीररायः - पूर्वरात्रौ शंभुराजः कस्यांचित् संगीतसभायां संमिलित आसीत् इति श्रूयते ।

येसूदेवी - स्यादपि । शक्यम् ।

अण्णाजिः - एतान् दिवसान् शंभुराजः वारंवारं गायिकानां संगीतसभार्थं गच्छति इति वृत्तं प्राप्तमस्ति अस्माभिः ।

येसूदेवी - न वारंवारम् । क्वचित् कदाचित् गच्छति । किं च । तत्र गायकाः अपि संमिलन्ति, न केवलं गायिकाः ।

हम्बीररायः - युवराजविषये युवराज्ञीमनसि द्रढीयान् विश्वासो दृश्यते ।

येसूदेवी - अपि आर्यपुत्रस्य दुराचारविषये किमपि प्रमाणं लब्धं युष्माभिः ?

हम्बीररायः - वत्से, मा विस्मार्षीः, शंभुराजः युवराजोऽस्ति । नास्ति शंभुराजः स्वतन्त्रः मनःपूतं समाचरितुं यथेष्टं च व्यवहर्तुम् ।

(अत्रान्तरे प्रविशति स्कन्धारूढं राजारामम् आदाय शंभुराजः ।)

शंभुराजः (सक्रोधम्) - कोऽयमाह शंभुराजः न स्वतन्त्र इति ?

(राजारामः अवतीर्य मातरं प्रति धावति । अण्णाजि-हम्बीररायौ शंभुराजं प्रणमतः । शंभुराजः न तत् अवधत्ते ।)

हम्बीररायः - प्रशम्यताम् शंभुराज, प्रशम्यताम् । मयैव उक्तम् शंभुराजः न स्वतन्त्रः इति ।

शंभुराजः - एवम् ? अष्टप्रधानानां बलम् अपर्याप्तं मत्वेव अधुना भवान् नियुक्तो दृश्यते ?

हम्बीररायः - अलम् अन्यथाग्रहणेन, युवराज ।

सोयरादेवी - शंभुराज ।

येसूदेवी - (शंभुराजं प्रति, जनान्तिकम् ।) अयि, प्रणामः विस्मृतः।

(शंभुराजः प्रकृतिम् आपद्य सोयरादेवीं प्रणमति ।)

राजारामः - अम्ब, अलम् आर्यम् अभिक्रुध्य । मा तं गर्हय । ममैव अयं प्रमादः । मा मा इति वदन्तम् अनादृत्य वयं तस्य पृष्ठतो गताः। छायेव गताः । ननु सत्यं भणामि ।

सोयरादेवी (राजारामम् अपसारयन्ती, सक्रोधा) - मा ब्रूहि मया सह।

राजारामः - ननु अम्ब ।

सोयरादेवी - शैत्यबहुला निशा युष्माभिः बहिरेव सिमसिमायमानगात्रैः नीता । अस्माकं मनः घोरसंशये निपातितम् । रात्रौ यत्र न गन्तव्यम्, तत्र यूयं गतवन्तः ।

(एवं राजारामं निर्भर्त्सयमाना सोयरादेवी तं प्रावारकेण प्रावृणोति । अेतद् पश्यतः शंभुराजस्य नयने अश्रूपूर्णे भवतः ।)

राजारामः - न तथा, अम्ब.....

सोयरादेवी - अलम् एकमपि शब्दम् उच्चार्य । अद्य युष्मान् प्रति तादृशं दण्डम् आज्ञापयिष्यामः यो यावज्जीवं न विस्मर्येत । वधु, अस्मद्वचनात् पाकशालाध्यक्षः उच्यतां यथा अद्य बालराजस्य भोजनं न प्रदातव्यम् इति ।

राजारामः (आसन्नरोदनः) - ननु अम्ब...

शंभुराजः (अतीव मृदुतया) - अम्ब, वृथैव रामराजः दण्ड्यते । वयं भूतार्थं निवेदयामः ।

सोयरादेवी - शंभुराज, अलं मध्ये मध्ये भाषित्वा । वयं रामराजेन सह भाषामहे, न युष्माभिः । कामं भवान् स्वतन्त्रः यथेष्टं व्यवहर्तुम्, न तु रामराजः । रामराज, सहस्रवारम् उक्ताः यूयम्, तथापि न

युष्माभिः अस्माकं वचसि स्थीयते । अद्य अन्तिमं सर्वजनसमक्षं
ब्रूमः । पुनश्चेत् यूयं शंभुराजेन सह संगताः दृष्टाः तर्हि दुर्गद्वाराणि
युष्मत्कृते पिहितानि भविष्यन्ति ।

राजारामः (रुदन्) - नैवं पुनर् आचरिष्यामः । तथापि, अम्ब.....

शंभुराजः (विद्धः) - रामराजस्य भोजनं प्रतिषिद्धम् ! अस्माभिः सह
यदि ते पुनरपि संगताः तर्हि तान्प्रति दुर्गद्वाराणि पिहितानि !
निर्भर्त्सितः रामराजः, किन्तु विदीर्णम् अभूत् अस्माकं हृदयम् । कुतः ?
किमर्थम् इदं सर्वम् ? किम् अपराद्धम् अस्माभिः ? एतत्स्थाने कुतः
अस्माकं गात्राणि न खण्डितानि ?

(अत्रान्तरे उद्घुष्यते - “एष प्रविशति सिंहासनाधीश्वरः क्षत्रियकुलावतंसः
शिवच्छत्रपतिमहाराजः । सावधानम् । सावधानम् ।” अनुपदमेव मोरोपन्तेन
सह संभाषमाणः शिवाजिमहाराजः प्रविशति ।)

शिवाजिः - अयं शंभुराजः । रामराजोऽपि ? (सत्वरम् उभौ
आलिङ्गति ।) कथम् ! महाराज्ञी अपि । इयं वधूः । हम्बीररायः ।
भवानपि अण्णाजी । (सर्वे प्रणमन्ति ।) अत्र तावत् काचित् राजसभैव
संमिलिता दृश्यते । किं तु कस्य राजसभा ? महाराज्ञ्याः ? उत
युवराजस्य ? आहोस्वित् अस्माकं बालराजस्य ? (सर्वे निःशब्दाः ।
ततः तर्कयित्वा) कथं सर्वेऽपि तूष्णीं स्थिताः ? पन्त, ननु दृश्यतां
तावत् पश्चाद्गम् । अपि अद्य मौनवासरः ? कुतः सर्वेषामेव
मुखारविन्दानि म्लानानि दृश्यन्ते । शंभुराज, शृङ्गारपुरात् कदा भवान्
प्रतिनिवृत्तः ?

शंभुराजः - अहम्.... अहम्..... न हि वयम्...

शिवाजिः - किमत्र संभ्रमकारणम् ? यदि प्रस्थानवेलायां
गमननिवेदनं विस्मृतं तर्हि विस्मर्यतां नाम, प्रतिनिवृत्त्य खेदसूचकाः
द्वित्राः शब्दाः वक्तव्याः । किं च भोः बालराज, निशावसरे
अश्वारोहणस्य कच्चित् पूर्णस्ते मनोरथः ?

राजारामः - आबासाहेब.....

शिवाजिः - एतावान् सुदीर्घः अध्वा अश्वारूढेन आक्रान्तः, किं तु अन्ते शंभुराजस्य स्कन्धारूढेन एव भवता दुर्गारोहणं कृतं नु ?

राजारामः - आबासाहेब, न वयं श्रान्ताः । किं तु.....

सोयरादेवी - अपि नाम इदमपि आर्यपुत्रस्य विदितम् ?

शिवाजिः - दुर्गताः एताः सामान्याः घटनाः अपि यदि अस्माकम् अविदिताः अभविष्यन्, तर्हि मोगलाः प्रागेव अस्मान् अतस्मात् राज्यात् निरवासयिष्यन् ।

सोयरादेवी - अस्माभिरपि वृत्तान्तोऽयं महाराजाय निवेदयितव्यः इति निर्णीतम् आसीत् एव ।

शिवाजिः - निवेदयितुं निर्णीतमासीत्, न तु निवेदितम् । अन्य एव अस्माकं वार्ताहरः ।

सोयरादेवी - भवतु यः कोऽपि वार्ताहरः । एकं तु सत्यम् - आगतोऽस्ति कालः शंभुराजं कठोरं ज्ञापयितुम् । दिवसानुदिवसं स्वैरं अटायते । अयं चतुर्थो वारः । शंभुराजम् अनुकुर्वाणो रामराजोऽपि संप्रति क्वचिदेव दुर्गे अवतिष्ठते ।

शिवाजिः (हसन्) - अपि केनापि वनराजः स्थानबद्धः कृतः ? गच्छतु । भ्रमतु सः वनोपवनम् । संचरतु वर्षातपेषु । पश्यतु जगत् । यदि स्वलितम्, स्वलतु नाम । पन्त ! अपि स्मर्यते ? मातृचरणाः वदन्ति स्म जातमात्रे जङ्गाबले शावाः वनमेव अनुधावन्ति ।

अण्णाजिः - युक्तमाह महाराजः । यदि शावकः वनमेव अनुधावेत्, न तत्र किमपि गर्हणीयम् । किं तु....

शिवाजिः - किं तु ? किमिदं किं तु ?

(अण्णाजिः क्षणं विचारयति ।)

शंभुराजः - उच्यताम् । स्पष्टम् अुच्यताम् । वमतु भवान् सकृदपि यत्ते मनसि विपरिवर्तते ।

हम्बीररायः (अग्रतः सरन्) - वयं कथयामः । कुतः सत्यकथने भीतिः

संकोचो वा ? छत्रपतीनाम् अयं शावः वनं विहाय यदि संगीतसभाम्

अनुधावेत् तर्हि महाराजेनैव स निरोद्धव्यः ।

शिवाजिः (सविस्मयम्) - छत्रपतीनां शावः गानसभायाम् ?

सोयरादेवी - पृच्छ्यताम् । स्वमुखेनैव पृच्छ्यतां युवराजः । जानातु तावत् जगत् कस्मिन् पुण्यकर्मणि पूर्वरात्रौ युवराजः व्यापृत आसीत् इति ।

शिवाजिः - युवराज...

शंभुराजः (क्रोधं नियमयन्) - अनावश्यकमासीत् महाराजमुखेन स्पष्टीकरणं प्रष्टुम् । यदि अम्बा अप्रक्षयत्, तदापि वयं सत्यमेव अवदिष्याम । आबासाहेब, शृङ्गारपुरात् निवर्तमाना वयं मध्येमार्गं महाडग्रामे कंचित् कालम् संगीत-सभायाम् अवस्थिताः ।

शिवाजिः - कलावतीनां समुदाये ? ननु युवराज, नैते मोगलानां विलासाः अस्माकम् अनुमताः इति सम्यक् ज्ञायते युष्माभिः । तथापि पुनरपि संगीतसभायाम् आसक्ता यूयम् ?

शंभुराजः - किं तु, आबासाहेब....

शिवाजिः - शंभुराज, न दृश्यते युष्माकं कण्ठगतः मौक्तिकसरः ? (शंभुराजः निःशब्दः ।) प्रसादीकृतः ननु ?

शंभुराजः - पारितोषिकरूपेण ।

शिवाजिः (सक्रोधम्) - किं तु युवराज, कुतो मौक्तिकसरः ?

शंभुराज - किमन्यत् अनुगुणम् आसीत् युवराजप्रतिष्ठायाः ? किमन्यत् महाराजोऽपि दद्यात् ?

सर्वे - युवराज ! युवराज !

सोयरादेवी - युवराज, अपि प्रकृतिस्थो भवान् ? महाराजम् उद्दिश्य इयम् उद्धता वाक् ?

शिवाजिः - युवराज, युष्माभिः अनुचितं व्यवहृतम् । ततोऽपि अनुचितं व्याहृतम् ।

(झटिति पराङ्मुखो भूत्वा वेगेन निष्क्रामति । अन्येऽपि तम् अनुसरन्ति ।)

सोयरादेवी (राज्यारामम् आकर्ष्यन्ती) - अहो रामराज, वायं क्षणमपि

स्थातव्यम् । यः साक्षात् जन्मदातारं पितरम् अवमन्यते तस्य मुखदर्शनमपि नास्माकं कर्तव्यम् । (निष्क्रान्ता ।)

शंभुराजः - कुतो युष्माभिः स्थीयते ? ननु अस्मन्मुखोपारि भूत्कृत्य कुतो युष्माभिरपि न गतम् ?

येसूदेवी - किम् इयमेव आर्यपुत्रस्य अस्मत्परीक्षा ?

शंभुराजः - वयं तावत् अकीर्तिभाजः । अस्माभिः अनुचितं व्यवहृतम् ! अस्माभिः अनुचितं व्याहृतम् !

येसूदेवी - न रोचते इदं गीतवादित्रादिकम् वृद्धजनाय । तथापि मन्ये न भवता महाराजः एवं वक्तव्य आसीत् ।

शंभुराजः - अस्माभिः अनुचितं व्यवहृतम् ! अस्माभिः अनुचितं व्याहृतम् !

येसूदेवी - भवता मौक्तिकसरः दत्तः इत्येव महाराजः अक्रुध्यत् ।

शंभुराजः - दत्तः, दत्तः, दत्तः । न हि मौक्तिकसरस्य प्रदानं नाम किमपि राज्यश्रियो वितरणम् । कस्यै स प्रदत्तः ? न कस्यै अपि दग्धोदरपूरणार्थं देहविक्रयिण्यै, किं तु कस्यैचित् कलोपासिकायै गानतपस्विन्यै । अस्मदर्थं सा गानसभाम् अरीरचत् । अस्मत्पुरतः संगीतस्य दिव्यभव्याः प्रासादाः तया उत्थापिताः । यदि प्राणाः समर्पिताः, तर्हि तदपि न भवेत् पर्याप्तं मूल्यं तस्याः गुणसंपदः । का कथा क्षुद्रस्य मौक्तिकसरस्य ?

येसूदेवी - कुतस्तर्हि तदानीमेव इत्थं न स्पष्टीकृतम् ?

शंभुराजः - अस्माभिः अनुचितं व्यवहृतम् ! अस्माभिः अनुचितं व्याहृतम् ! (सहसा स्मृतिम् अभिनीय) अस्माकं पितामही । अस्माकं ज्येष्ठमाता । सा तावत् उपरता । अंधुना कस्य पुरतः स्पष्टीकरणं दातव्यम् ? अस्मान् उपहसितुम् अवसरं प्रेक्षमाणायाः अम्बायाः पुरतः ? अस्माकं निन्दापरस्य हम्बीररायस्य पुरतः ? अस्मान् युवराजपदात् अपसारयितुकामानाम् अष्टप्रधानानां पुरतः ?

येसूदेवी - न तथा । अस्मासु निर्व्याजं स्नेहं कुर्वतो महाराजस्य

पुरतः ।

शंभुराजः - निर्व्याजं स्नेहम् ! मन्ये अस्माकं दण्डम् आज्ञापयितुमेव तत्रभवान् अत्र आगतः आसीत् ।

येसूदेवी - नाहं तथा मन्ये । तदानीम् आर्यया अम्बया अण्णाजिभिश्च आर्यपुत्रस्य प्रतीपम् आकाशपाताले एकीकृते । तथापि महाराजेन भवत्पक्षः एव आश्रितः ।

शंभुराजः - सत्यम् । मत्पक्षपाती एव सः । किं तु....

येसूदेवी - तदानीं भवता न पर्याप्तं स्पष्टीकृतम् । महाराजमुद्दिश्य कठोरं भाषितम् । ननु सर्वस्यापि हृदयं वर्तते ।

शंभुराजः (लज्जितः) - सत्यम् । किञ्चित् स्खलितमेव अस्माभिः ।

येसूदेवी - न 'किञ्चित्' । बहु । "।

शंभुराजः (किञ्चित् विहस्य) भवतु । भवतु । बहु स्खलितम् अस्माभिः । अङ्गीकृतम् । यदि ते कामः, एते वयं युष्मान् क्षमां याचामहे । अलम् ?

येसूदेवी - गत्वा महाराजः क्षमां याचितव्यः । न वयम् ।

शंभुराजः - महाराजः क्षमां याचितव्यः ? अस्माभिः ? अस्माभिः गत्वा महाराजः क्षमां याचितव्यः ? तन्न भविता । (येसूदेव्याः सस्मितं मुखं प्रेक्ष्य) अथवा तथैव भवतु । यत् युवराज्ञी आह, युक्तमेव तत् । प्रहारः अस्माभिः कृतः, क्षमापि अस्माभिरेव याचनीया । नास्ति गत्यन्तरम् । युष्माकं कृते, केवलं युष्माकं शब्दगौरवार्थम् एते वयं गत्वा महाराजं क्षमां याचामहे ।

(निष्क्रामन् द्वारदेशे पतितं राजारामस्य प्रावारकं दृष्ट्वा गृह्णाति । तं स्पर्शेन लालयन् विचारमग्नो भवति ।) तदानीम् अम्बा रामराजं कठोरया वाचा ताडितवती । वाक्ताडनं कृतम्, किं तु समकालमेव रामराजम् एतेन प्रावारकेण प्रावृणोदपि । नूनं भाग्यवान् रामराजः । अस्माकमपि यदि जननी अद्य जीविता अभविष्यत् । (मन्दं मन्दं निष्क्रामति ।)

द्वितीयः प्रवेशः

शिवाजिः - पन्त ।

मोरोपन्तः - आज्ञापयतु महाराजः ।

शिवाजिः - एकं प्रश्नं पृच्छामि । सावधानतया प्रतिवचनं दीयताम् ।

मोरोपन्तः - कोऽसौ प्रश्नः ?

शिवाजिः - अधुना अस्मान् उच्छेत्तुम् आलमगीरः कं सेनापतिं प्रेषयिष्यति ?

मोरोपन्तः (विचारयन्) - जयसिंहात् महत्तरः अस्ति एव कोऽप्यन्यः सेनापतिः दिल्लीपतिसमीपे ? जयसिंहस्तावत् उपरत एव ।

शिवाजिः - युक्तमुक्तम् । अधुना श्रूयताम् अस्माकं तर्कः । यदि आलमगीरः स्वयमेव दक्षिणदिग्विजयार्थं संप्राप्तः, तर्हि नैतत् आश्चर्याय स्यात् ।

मोरोपन्तः (लेखनीम् अधः स्थापयन्) - स्वयम् आलमगीरः ?

शिवाजिः - किमत्र चित्रम् ? चिरात् अवगतमस्ति अस्माभिः यद् अस्मज्जीविते अन्तिमसंग्रामः आलमगीरेण सहैव भविष्यति । पन्त, ननु किमत्र भयकरंणम् ? किम् अतो महत्तराः शत्रवः नास्माभिः पराजिताः ?

मोरोपन्तः - तद् अन्यत् । प्रचण्डं दिल्लीपतेः सैन्यम् । अस्माकं च...

शिवाजिः - अस्माकम् अस्त्रमपि तथैव प्रचण्डम् । (हसति ।)

मोरोपन्तः - किं नाम इदमस्त्रम् ? न खलु अवगच्छामि ।

शिवाजिः (हसन्) - नावगम्यते ? भवतु । ननु स्मरत्येव भवान् यत् संप्रति शाहजातः मोअज्जम औरंगजेबस्य प्रतिनिधित्वेन दक्षिणाधिपोऽस्ति ।

मोरोपन्तः - बाढं जानामि । इदमपि ज्ञायते यत् शाहजातः शंभुराजेन सह सख्यम् आपन्नोऽस्तीति । किं तु.....

शिवाजिः - किम् अद्यापि ज्ञातुं न प्रभवति भवान् कुतोऽस्माभिः इयं

स्नेहलता जलसेकादिना सिंच्यते इति ? यतो दृढं वयं विश्वसिमः यत् एकस्मिन् दिने पितरि रुष्टोऽयं शाहजातः अस्मानेव आश्रयिष्यति ।

मोरोपन्तः (साश्चर्यम्) किं तु महाराज.....

शिवाजिः - पितापुत्रयोः संघर्षो नाम सुवर्णावसर एव शत्रूणाम् ।

मोरोपन्तः (विस्मितः) तर्हि महाराज.....

शिवाजिः - पन्त, ननु वक्तव्यम्, एकः अमोघो बाणः अस्मद्वस्ते वर्तते, यः दिल्लीपतेः साम्राज्यं धूलिसात् करिष्यति ।

(पन्तः लेखनीम् आदाय लेखनार्थं सिद्धो भवति । अत्रान्तरे महाराजः किमपि चिन्तयन् उच्चैर् हसति ।)

मोरोपन्तः - किं संवृत्तं, महाराज ?

शिवाजिः - एको विचित्रो विचारः अस्माकं मनसि आयातः । पन्त, यदि कदाचित् शाहजातः शंभुराजमेव वशीकृत्य स्वपक्षं नयेत् ? यदि मोगलाः अस्माकमेव प्रयोगं अस्मास्वेव प्रतिफलितं कुर्युः तर्हि.....

मोरोपन्तः (भयभीतः) - महाराज-

शिवाजिः (उच्चैः हसन्) - भीतो भवान् ? ननु उच्यतां स्फुटं-किं यावत् मोगलाः अस्माकं शावं वशीकृत्य अपनेष्यन्ति तावत् वयं शयानाः स्थास्यामः ?

(इति द्वितीयः प्रवेशः ।)

तृतीयः प्रवेशः

(नेपथ्ये- महाराजस्य सोयरादेव्याश्च कलहध्वनिः अस्पष्टः श्रूयते । बहिः मोरोपन्तः तथा च अण्णाजिः चिन्तातुरौ तिष्ठतः । अत्रान्तरे हम्बीररायः राजारामश्च प्रविशतः ।)

राजारामः - मातृचरणाः कस्मिन्नपि कुपिता इव भान्ति ।

हम्बीररायः - बालराज, प्रातःकालीनो व्यायामः नाद्यापि युष्माभिः

राजारामः (स्मयमानः) - तर्हि स्फुटमेव ब्रूत, नात्र स्थातव्यमिति ।

अण्णाजिः - हम्बीरराय, ननु नयशाली वर्तते बालराजः ।

हम्बीररायः - अलम् अन्यथा गृहीत्वा बालराज । नाद्यापि प्रौढानां वृत्तान्तेषु अवधानक्षमं युष्माकं वयः इति मे अभिप्रायः ।

राजारामः (असंतुष्टः) - भवतु, भवतु । न वयम् अत्र तिष्ठामः ।

हम्बीररायः - अलं क्रोधेन बालराज ।

राजारामः - मातुल, अपि भवान् एकं मे मनोगतं प्रौढतया मातृचरणान् प्रत्याययिष्यति ?

हम्बीररायः - क्रीदशं मनोगतम् ?

राजारामः - कथयत, न राजारामः सिंहासनं वाञ्छति । न राज्यार्धमपि ।

हम्बीररायः (विस्मयवान्) - बालराज...

राजारामः - सिद्धा वयं भृत्यत्वेन शंभुराजस्य सेवांमपि कर्तुम् ।
(परावृत्य निष्क्रान्तः)

हम्बीररायः - क्व वयः । क्व च परिणतप्रज्ञा ।

अण्णाजिः - अत एव रामराजः युवराजपदे अधिकतरम् अधिकारवान् इति वयं मन्यामहे ।

हम्बीररायः - नावश्यकम् अस्मिन् अर्थे त्वया मया वा चिन्तयितुम् ।

ननु पन्त, शंभुराजः दुर्गं प्राप्तः इति श्रूयते ।

मोरोपन्तः - एवं नु इदम् । युवराजः महाराजस्य दर्शनार्थं त्रिः
आगतः ।

हम्बीररायः - अपि दर्शनं संवृत्तम् ?

मोरोपन्तः - द्वारदेशादेव महाराजेन प्रतिनिवर्तितो युवराजः ।

हम्बीररायः - हा हन्त । प्रमाद्यति महाराजः ।

(ततः अन्तःपुरस्य द्वारम् उद्घाट्य साटोपं प्रविशतः शिवाजिः सोयरादेवी च ।)

सोयरादेवी - क्रियताम् । कामं क्रियतां साक्षिप्रामाण्यम् । यदि तु

अपराधः सिध्येत् तदा तावत् महाराजः न पृष्ठतःसरः भवतु ।
 शिवाजिः - अलम्, अलम्, अलम् । बहूक्तं देवि । यदि देवी तूष्णीम्
 अस्थास्यत्, अल्पवाक् वा अभविष्यत्, तर्हि समस्येयं समाधातुं
 सुकरा अभविष्यत् ।

सोयरादेवी (सक्रोधम्) - कुतः अस्माभिः तूष्णीं स्थातव्यम् ?
 वयमपि अत्र संबद्धाः । अस्ति अस्माकमपि कोऽपि अत्र अधिकारः ।
 शिवाजिः - केन अपहृतः युष्माकम् अधिकारः देवि ? एते वयं ब्रूमः
 यदि युष्माकम् आरोपः सिद्धो भवेत्, वयं युवराजं दण्डयिष्यामः ।
 यदीष्यते, तं टकमकशृङ्गात् अधः क्षेप्स्यामः । इदमेव इष्यते नु ?
 पन्त, शंभुराजः आहूयताम् ।

मोरोपन्तः - यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः । महाराजः
 यथाभ्यस्तं वातायनसमीपं गत्वा पराङ्मुखः तिष्ठति । क्षणम् असह्या शान्तता ।
 ततः.....)

शिवाजिः - हम्बीर ।

हम्बीररायः - आज्ञापयतु महाराजः ।

शिवाजिः - युवराजस्य दुर्वर्तनविषये कदा भवान् विदितार्थः अभवत्?

हम्बीररायः - कर्णाटकसंग्रामतः प्रतिनिवर्तनवेलायां महाराज ।

शिवाजिः - कुतोऽयं प्रमादः, यत् तदानीमेव अयं वृत्तान्तः अस्मभ्यं
 न विज्ञापितः ?

हम्बीररायः - क्षमतां महाराजः । महाराज, नात्र कोऽपि प्रमादः ।
 आसन् युवराजस्य वर्तनम् अन्तरेण नैकाः किंवदन्त्यः । किं तु न कापि
 प्रमाणनिश्चिता आसीत् ।

शिवाजिः (विचारमग्नः) - सैव समस्या अस्माकमपि पुरोऽस्ति ।
 नास्ति असंदिग्धा प्रामाण्यसिद्धिः ।

सोयरादेवी (सक्रोधम्) - प्रमाणम्, प्रमाणम्, प्रमाणम् । यदि
 अस्माभिः पूर्वमेव ज्ञातं स्यात् यत् भवान् अस्मद्वचसि न
 विश्वस्यात् इति, तर्हि

शिवाजिः (सक्रोधं परिवृत्य) - देवि, देवि, इतः एकं विकासोन्मुखं युवजीवितं मरणसंशये वर्तते, इतश्च स्वशब्दमाहात्म्यं देवी बहु मन्यते ? (क्रोधं संयम्य) कस्य विश्वासः कर्तव्यः ? कस्मिन् कस्मिन् वा विश्वासः कर्तव्यः ? युवराजस् तां बालां हठात् अपहृत्य स्वं मन्दिरम् अनयत् इति भवती आह । जनार्दनपन्तस्तु सशपथं वक्ति यत् कामं युवराजेन सा अपहृता किं तु न कोऽपि दुर्व्यवहारः तस्याम् आचरितः । ...सा वराकी बालिका तावत् सतीत्वम् आरूढा । वयं तु अत्र अकीर्तेः अङ्गारराशौ आपाद-शिखं दहयामहे ।

(प्रक्षोभं नियन्तुम् असमर्थः पराङ्मुखो भवति शिवाजिः, अधोमुखश्च तिष्ठति । ततः प्रविशतः मोरोपन्त-शंभुराजौ, प्रणमतश्च । कञ्चित् कालं सर्वं निःशब्दम् । ततः शनैः ...)

हम्बीररायः - महाराज, शंभुराजः प्राप्तोऽस्ति ।

शिवाजिः (पराङ्मुख एव) - युवराज ।

शंभुराजः - आज्ञापयत, आबासाहेब ।

शिवाजिः - शृङ्गारपुरात् निवृत्तस्य भवतः दिनद्वयं संजातम् ।

शंभुराजः - सत्यम्, आबासाहेब । भवद्दर्शनार्थम् वयं त्रिवारम् आगताः । किं तु...

शिवाजिः - किं तु नास्माभिः दर्शनम् अनुमतम् ।

शंभुराजः - एवमेव महाराज ।

शिवाजिः - ज्ञायते युष्माभिः कुतो दर्शनं नानुमतम् अस्माभिः ?

(शंभुराजः तूष्णीं तिष्ठति । ततः ...)

शिवाजिः - युवराज, प्रश्नमेकं पृच्छामः । सावधानो भूत्वा प्रतिवक्तुं भवान् । यदि कश्चित् अस्मद्राज्ये पतिव्रतायां वा कुमारिकायां वा अनार्यम् आचरेत्, तर्हि तस्य कतमो दण्डः अस्माभिः आज्ञापनीयः ?

शंभुराजः - यदि अपराधः सिद्धः, तर्हि एक एव दण्डः, महाराज ।

मृत्युदण्डः ।

शिवाजिः (सहसा शंभुराजम् अभिमुखीभूय ।) तर्हि शंभुराज, युष्माकं

वर्तनस्य स्पष्टीकरणं वयम् अपेक्षामहे । पितेव पुत्रस्य ।

शंभुराजः - एतत् स्पष्टीकर्तुमेव वयं पूर्वद्युः त्रिवारं भवत्संनिधिं प्राप्ताः । किं तु अस्मदर्थे द्वारं पिहितमेव आसीत् ।

शिवाजिः - युवराज, अशक्यं युष्माभिः अस्मन्मनोव्यथां विज्ञातुम् । पितृपदम् आरूढस्य भवतः यदि कदाचित् स्वपुत्रसकाशात् तस्य दुर्वर्तनार्थं स्पष्टीकरणम् आज्ञापनीयं भवेत्, तर्हि एव अस्माकं हृदयशल्यं युष्माभिर् ज्ञातुं शक्येत ।

शंभुराजः - यदि तादृशः प्रसङ्गः दुर्भाग्यवशात् प्राप्त एव, तथापि न कदाचित् वयं वयःस्थं पुत्रं द्वारदेशात् एव निवर्तयिष्यामहे ।

शिवाजिः - तर्हि युष्माभिः किम् अपेक्षितम् आसीत् अस्मत्तः ?

शंभुराजः - वयं स्वेच्छया रायदुर्गं प्राप्ताः । भवतः आदेशात् प्रागेव स्पष्टीकरणार्थं वयम् अत्र उपस्थिताः । तेन न वयं कातराः, भीरवो वा इत्येतावदपि तावत् महाराजेन श्रद्धातव्यम् आसीत् ।

शिवाजिः - स विश्वास आसीत्, अत एव वयम् अद्यापि उन्नत-कन्धराः तिष्ठामः । युवराज, वयं युष्माकं स्पष्टीकरणं प्रतीक्षामहे ।

शंभुराजः - आबासाहेब, किञ्चित् प्रार्थयामहे । इदानीं न कोऽपि अन्यः अत्रास्तु ।

शिवाजिः - किमिति ?

शंभुराजः - अस्मदाचरणे निर्णेतुं केवलं भवान् एव अधिकारी ।

शिवाजिः - छत्रपतित्वेन ?

शंभुराजः - न हि । अस्माकं जन्मदातृत्वेन ।

शिवाजिः - एते पन्त - अण्णाजि-हम्बीररायाः, एतैः अर्भको भवान् संवर्धितः, लालितः, पालितः । किम् एतेऽपि परकीयाः ? तथा इयं देवी, सा तावत् भवतो जनन्येव ।

शंभुराजः - नास्माकम् । रामराजस्य ।

शिवाजिः (सक्रोधम्) - युवराज....

शंभुराजः - क्षम्यताम्, आबासाहेब । अम्बाम् अन्तरेण अस्माभिः

अतीव संयमेन भाषितम् ।

शिवाजिः - युवराज, नानुमन्यामहे वयं युष्माकं प्रार्थनाम् । युष्मासु
आरौपाः सर्वजनप्रकाशं कृताः सन्ति, युष्माकं स्पष्टीकरणमपि
सर्वजनप्रकाशं भवतु ।

शंभुराजः - किं तु आबासाहेब, अस्य अयमेव अर्थः यत् केवलं
छत्रपतित्वेन एव भवान् अस्मत्तः स्पष्टीकरणम् अपेक्षते ।

शिवाजिः - युवराज, न हि छत्रप्रतेः छत्रपतित्वं विहाय अन्यः
प्रपञ्चोऽस्ति ।

शंभुराजः - महत्येव तर्हि अस्माकं वञ्चना ।

शिवाजिः - वञ्चना ? कीदृशी वञ्चना ?

शंभुराजः - कयापि अन्यथैव आशया पूर्णमानसाः वयं भवदीयं
पादपदमं प्राप्ताः । अस्माभिः चिन्तितम् - यदि समग्रं जगत्
अस्मत्प्रतीपम् आकाशपाताले एकीकुर्यात्, कामं करोतु ।
पितृचरणास्तावत् अस्मान् क्रोडीकरिष्यन्ति, पर्वतवत् अस्मत्पृष्ठतः
रक्षार्थं स्थास्यन्ति, यदि आवश्यकं कर्णेग्राहम् अस्मान् वदिष्यन्ति,
शंभो, वत्स शंभो, ननु कियान् भीषणः प्रसङ्गः निमन्त्रितोऽस्ति
त्वया ?

शिवाजिः (व्यथितः) - युवराज...

शंभुराजः - अद्य आर्या ज्येष्ठमाता अस्माकं स्मृतिम् आयाति । यदि
तत्रभवती अद्य अजीविष्यत्, नूनम् इदमेव अकरिष्यत् ।

शिवाजिः - युवराज, युवराज...

शंभुराजः - यस्मिन् दिने भवान् छत्रपतिपदे अभिषिक्तः तस्मिन्नेव
दिने, आबासाहेब ! वयम् अनाथाः संवृत्ताः ।

शिवाजिः - युवराज, युवराज... ननु युष्माकं हितार्थमेव वयम्
एवंभाषिणः ।

शंभुराजः - यं कमपि दण्डं छत्रपतिः आज्ञापयिष्यति, एते वयं
सिद्धाः स्मः तम् अनुभवितुम् ।

(प्रणम्य पराङ्मुखीभूय च साटोपं निष्क्रामति ।)

शिवाजिः - युवराज, युवराज.... कथम् अवबोधनीयः अयं मुग्धः अर्मकः ?

सोयरादेवी - अधुना एकमेव अवशिष्यते, शंभुराजस्य चरणयोः साष्टाङ्गः प्रणिपातः । ननु भणामि, क्रियतां सोऽपि ।

हम्बीररायः (दृढस्वरेण) - भगिनि, शोभनं स्यात्, यदि भवती इतो निष्क्रामेत् ।

सोयरादेवी (सकोपम्) - साधयामः । यदा तावत् अस्माकं मातृवंशीया एव अस्मान् उद्दिश्य एवम् उत्फणयन्ति, तदा कोऽर्थः अत्र स्थित्या ? (निष्क्रान्ता) (हम्बीररायः अण्णाजिं मोरोपन्तं च गन्तुं सूचयति । तौ प्रणम्य निर्गच्छतः । महाराजः सचिन्त आस्ते । ततः....)

शिवाजिः - हम्बीर.....

हम्बीररायः - आज्ञापयतु महाराजः ।

शिवाजिः - न शक्नुमो वयं युवराजस्य मनोव्यापारान् ज्ञातुम् । भणति, अनाथोऽस्मि संवृत्तः । हम्बीर, अस्माकं मातृचरणा वदन्ति स्म, “न हि एकमातुः स्थाने अन्यस्याः आनयनं पर्याप्तम् । पित्रैव मातुः स्थानं पूरणीयं भवति ।” न कदापि पितृवात्सल्येन युवराजस्य गात्राणि परामृष्टानि । कामं युवराजः दूरीभूतः । तथापि वधूः मेधाविनी अस्ति । सा अस्मन्मनः विजानाति । सैव इदानीम् अस्माकम् आधारः ।

(इति तृतीयः प्रवेशः ।)

चतुर्थः प्रवेशः

(सायंकालः । दूरदेशं प्रस्थातुकामः शंभुराजः प्रविशति । अनुपदं च तम् अवबोधयन्ती येसूदेवी ।)

येसूदेवी - ननु, श्रूयताम् अपि तावत् यद् वयं वक्तुकामाः ।

शंभुराजः - अलम्, बहु श्रुतम् । प्रमाद एव अयम् अस्माकं यद्
युष्मासु आसक्ताः वयम् अतिष्ठाम् ।

येसूदेवी - किं तु आर्यपुत्रस्य हिताहिते वयम् आस्थावत्यः स्मः, इति
अत्रापि तावत् विश्वस्यते नु ?

शंभुराजः - न वयम् इदानीं कुत्रापि कस्मिन्नपि विश्वसिमः ।

येसूदेवी - सौभाग्यग्रन्थिना आवाम् अन्योन्यनिगडित-भागधेयौ
स्वः । कामम् आर्यपुत्रः इदं विस्मरतु । न तु अस्माभिः विस्मर्तुं
शक्यम् ।

शंभुराजः - यदि इदम् अविस्मृतं स्यात्, तर्हि प्रागेव भवती
अस्मदाज्ञां प्रमाणीकृत्य अस्माभिः सह दुर्गात् बहिः निष्क्रान्ता स्यात् ।

येसूदेवी - किं तु आर्यपुत्र

शंभुराजः - न्यूनतो न्यूनम् इमं दुरुपदेशम् अपि तावत् भवती न
कुर्यात् ।

येसूदेवी - दुरुपदेशः ? मया तावत् महाराजेन अम्बामुखेन प्रेषितः
संदेशः आर्यपुत्रस्य कर्णगोचरीकृतः ।

शम्भुराजः - न तावतैव भवती संतुष्टा । सज्जनदुर्गं गत्वा आवाम्भ्यां
श्रीसमर्थसेवा आचरणीया इत्यपि भवती वाच्छति ।

येसूदेवी - ननु इतः पूर्वमपि नैकवारम् अस्माभिः सज्जनदुर्ग-
गमनविषये अभिलाषः प्रकटीकृतः आसीत् ।

शंभुराजः - यदा अस्मासु एवं वज्राघातः संजातोऽस्ति, तदा नायं
कालः आत्मनः अभिलाषं पूरयितुम् इति एतावदपि तावत् भवत्या
ज्ञातव्यम् आसीत् ।

येसूदेवी - कोऽयं वज्रपातः ? किमिदम् उच्यते ? किं समर्थसेवा
नाम कोऽपि दण्डः ?

शंभुराजः (वक्रोक्त्या) - न हि, न हि । सन्मान एव अयम् अस्माकम् ।
अधुना कुतो विरम्यते ? गत्वा आनीयन्तां काषायवस्त्राणि । भिक्षार्थम्
आसज्ज्यताम् अस्माकं स्कन्धे काचित् शोलिका । स्थाप्यताम् च

स्कन्धे एका एकतारिका । मनोबोध-श्लोकान् पठन्तः अटिष्यामो वयं
गृहात् गृहं भिक्षार्थम् ।

येसूदेवी - ननु अनुचितोऽयं विद्वेषः सत्समागमे ।

शंभुराजः - अनावश्यकं युष्माभिः सत्समागमस्य महिमानं
वर्णयितुम् । कथं न अद्यापि युष्माभिर् ज्ञायते यन्नायं खटवोपः
सत्समागमार्थः । अयं तावत् दण्डः । विशुद्धो दण्डः । मन्त्रिमण्डलेन
बुद्धयैव कृतः अस्माकम् अवमानः । महाराजेन अस्मभ्यं प्रभांवळी
प्रदेशस्य अधिकारः समर्पितः किं तु अम्बया निषिद्धमात्रे सः अस्मत्तः
संहतः । वयं च सज्जनदुर्गं गन्तुम् आदिष्टाः । किम् अस्माभिः अयम्
अन्यायः असहायवत् सोढव्यः ?

येसूदेवी - नूनम् अष्टग्रहाणामेव आर्यपुत्रोपरि वक्रदृष्ट्या
भवितव्यम् । अन्यथा कुतः अयं सरलोऽप्यर्थः एवं वक्रः प्रतीयेत ?
शंभुराजः - सत्यमुक्तं भवत्या । अष्टग्रहाणाम् अस्मदुपरि वक्रदृष्टिरेव
अस्ति । किं तु न अद्यैव । अस्माकं जन्मनः प्रभृतिः । अस्माकं जननी
तावत् उत्तानशयान् अस्मान् अर्भकान् विहाय लोकान्तरं गता ।
पितामही ज्येष्ठमाता आसीत्, किं तु तदपि अस्मत्-कवचम् अस्माकं
बाल्ये एव विगलितम् । आबासाहेबाः—ते तावत् आजन्म अस्मासु
रुष्टा एव ।

येसूदेवी - ननु अयं तावत् केवलम् अन्यथाग्रह एव ।

शंभुराजः - अन्यथाग्रहः ? महाराजस्य अस्मासु प्रत्यक्षसिद्धं रोषं
भवती अन्यथाग्रहमात्रं मन्यते ? युवराज्ञि, भवती तावत् महाराजस्य
प्रिया वधूः । कथमिव भवती अस्माकं भूरिव्यथां जीवितकथाम्
अवगन्तुं शक्नुयात् ? यदा प्रभृति वयम् अवबोधवन्तः संवृत्ताः, तदा
प्रभृति वयम् अभिज्ञाः स्मः । केवलम् आबासाहेबानां भयजनन्याः
दृष्टेः । अस्माकं मनःपटले उत्कीर्णास्ति तेषाम् ओष्ठगता निःशब्दा
तर्जना । अस्मान् सर्वदा व्याकुलयति तेषां छत्रम्, तेषां सिंहासनम्,
तेषां राजमुद्रा । (पूर्वस्मृतिभिः व्याकुलीभूय) यदा यदा स आग्रातः

विमोचनवृत्तान्तः स्मृतिमायाति तदा तदा त्रुद्यन्ति अन्त्राणि । (पुरतः किमपि पश्यन्निव) एषः अस्माभिः अद्यापि स्फुटं दृश्यते - महाराजस्य अनुपदं वनविपिनेषु अगणितपिपासातपम् अविचारितशीतोष्णं च अहर्निशं धावमानः एकः अष्टवर्षदेशीयः सुकुमारो बालः । तस्य गात्राणि ज्वरज्वलितानि । पादौ बदराकार-पिटकाकीर्णौ । किं तु अनुच्चारित-निषेधाक्षरं निःशब्दं सर्वं सहते । रात्रौ मथुरायां कस्यचित् ब्राह्मणस्य गृहे निवास आसीत् । मध्यरात्रे मन्त्रणा प्रारब्धा । निराजिपन्तः उपदिशति, “महाराज, यदि आत्मा परित्रातव्यः तर्हि युवराजम् अत्रैव परित्यज्य पलायितुम् आवश्यकम्” । अन्तर्गृहे ज्वरम्लानगात्रः श्रान्तः क्लान्तश्च स वराको बालकः एतान् शब्दान् शृणोति, तत्क्षणं च उत्थाय पदे पदे स्खलन् बहिर् धावति । महाराजं च कटिदेशे आश्लिष्य दीनम् आक्रोशति, “आबासाहेब, आबासाहेब, कच्चिन्न भवन्तः अस्मान् एकार्किनः परित्यज्य अपगमिष्यथ ?” एकमपि अक्षरम् अनुच्चार्य तस्य कोमलं हस्ताश्लेषं ते निजाभिः वज्रसाराभिः अङ्गुलीभिः विश्लेषयन्ति, अन्तर्गृहं प्रति च अङ्गुलिनिर्देशं कुर्वन्ति । तस्मिन् अर्भके वज्रमिव पतति । क्रोशशतानि तितिक्षया धावितपूर्वस्य बालकस्य पादौ अन्तर्गृहं निवर्तनसमये तु पङ्गूभवतः । तस्यामेव रात्रौ महाराजः अपक्रामति, अपृष्ट्वा, अनामन्य । (क्षणं स्थित्वा) युवराज्ञि, एकमेव पृच्छामः, यदि अस्माभिः एवमेव अस्मत्पुत्रेण सह व्यवहृतं स्यात्, कथमिव भवती अस्मान् संभावयेत् ?

येसूदेवी - अवगच्छामि आर्यपुत्रस्य मनःशल्यम् । किं तु.....

शंभुराजः - अवक्तव्यम् उक्तम् अस्माभिः, किं तु न पुनः कदापि महाराजस्य स्नेहकथा अस्मत्पुरतः कर्तव्या । (विचिन्तयन्) कदाचित् अस्माकमेव प्रमादः स्यात्, कदाचित् न कस्यापि प्रमादः स्यात् । कदाचित् अयमेव प्रमादः स्यात्, यद् वयं महाराजस्य औरससुताः अभूम् । यदि अस्माकं जन्म अस्मदायत्तम् अभविष्यत्, तर्हि

कस्यांचित् दरिद्रस्य कुट्याम् एव जन्म अस्माकं संमततरम् अभविष्यत् । तदानीम् अन्यैरिव अस्माभिरपि महाराजस्य वीर्यगाथाः मुक्तकण्ठम् अगास्यन्त । वयमपि महाराजस्य भक्ताः अभविष्याम । अस्माकं लघुनापि विक्रमेण कुटीस्थौ अस्मत्पितरौ नितान्तं तुष्टौ अभविष्यताम् । न्यूनतोऽन्यूनं पदे पदे महाराजस्य महिमानं प्रख्याप्य तैः वयम् अवमताः नाभविष्याम । ...अद्य अस्माकं पृष्ठतः तरङ्गायते कश्चित् महान् सागरः, वयं तु रुद्धश्वासाः म्रियामहे कुत्रापि कोणे, जानुदध्ने उदके । (क्षणं स्थित्वा) अथवा यत् अस्माभिर् निर्णीतं तदेव युक्तम् । अवश्यम् अस्मात् रायदुर्गकारागृहात् निर्गन्तव्यम् ।

येसूदेवी - मोगलान् आश्रयितुम् ?

शंभुराजः - किमाहं भवती ? कम् आश्रयितुम् ?

येसूदेवी (सखेदस्मितम्) - इतः पूर्वम् आर्यपुत्रेण नैकवारम् अस्मदिच्छायाः प्रतिकूलम् आचरितम् । किं तु एतादृशी प्रतारणा न कदापि कृतपूर्वा ।

शंभुराजः - प्रतारणा ? कथमिव अस्माभिः प्रतारणा कृता ?

येसूदेवी - यदि आर्यपुत्रः रायदुर्गे वस्तुं नेच्छति तर्हि यथेष्टम् अन्यत्र गन्तव्यम् । वयं युष्मान् अनुसरिष्यामः । किं तु नैवं महाराजस्य पृष्ठे क्षुरिका निखनितव्या ।

शंभुराजः (सक्रोधम्) - क आह वयं महाराजस्य पृष्ठे क्षुरिकां निखनामः इति ? महाराजस्य प्रदेशः न मनागपि स्प्रष्टव्यः इति शाहजातस्य अस्माभिः सह संधिरेव वर्तते ।

येसूदेवी (व्यथिता) - किम् ? संजातोऽपि संधिः ? महाराजम् अकथयित्वा ?

शंभुराजः - महाराजः कः ? कस्तेन संबन्धः ? वयं स्वतन्त्राः स्मः । यथेष्टं व्यवहर्तुम् अधिकारवन्तः स्मः । यदा आबासाहेबाः स्वराज्यतोरणं अबध्नन् किं तदा तैः स्वपितृचरणाः अनुमानिताः आसन् ?

येसूदेवी - शापितोऽसि मम जीवितेन यदि....

शंभुराजः - कामं भवती अत्रैव राजदुर्गे दासीजीवनं जीवतु । वयं तावत् प्रस्थिताः ।

येसूदेवी (तं निरुन्धती ।) - यावत्पर्यन्तम् एते प्राणाः ध्रियन्ते न वयम् आर्यपुत्रस्य मोगलाश्रयणम् अनुजानीमः । अस्माभिः महाराजाय...

शंभुराजः - शापिताऽसि गर्भस्थेन भाविना अपत्येन यदि अस्माकं मोगल-स्कन्धावारप्राप्तेः प्राक् महाराजम् इमं वृत्तान्तं भवती निवेदयिष्यति ।

येसूदेवी (तस्य मार्गं निरुन्धती) - कीदृशोऽयं शपथः ! (पुनः मार्गं निरुन्धती ।) अथवा प्रथमं माम् अनेन खड्गेन व्यापादयत, तत एव निर्गच्छत ।

शंभुराजः - यदि इदं कर्तव्यं स्यात् तर्हि कुतः एवं युष्माकम् अनुनयं कुर्याम् । (तां बलेन अपसार्य निर्गच्छन् ।) जय शंकर । जय भवानि । (येसूदेवी 'हा अम्ब' इति आक्रन्द्य मूर्च्छति ।)

(इति चतुर्थः प्रवेशः ।)

पञ्चमः प्रवेशः

(येसूदेवी प्रतिहताशा कुत्रापि शून्ये लग्नदृष्टिः आसीनास्ति । ततः प्रविशति शिवाजिः ।)

शिवाजिः (द्वारदेशे स्थित्वा) - वत्से...

येसूदेवी - आर्य, प्रणमामि (येसूदेवी सपदि उत्थाय प्रणमति ।)

शिवाजिः (प्रविशन्) - युवराजः सज्जनदुर्गं प्रयातः इति भाति ।

(येसूदेवी मुखं परिवर्तयति ।) इदं तावत् शोभनं संवृत्तम् । तथापि शोभनतरम् अभविष्यत्, यदि युवराजः अस्मान् आमन्त्र्य निर्गतः स्यात् । वत्से, सुज्ञास्ति भवती । मेधाविनी अस्ति । ननु ज्ञातव्यं सर्वं भवत्या । युवराजस् तावत् अधीरः, उच्छृङ्खलः, किं तु ऋजुकः ।

कामं सः अस्मत्पराङ्मुखः भवतु । किं तु युष्मासु बद्धभावः सः । भवती विना सः अनाथो भवेत् । यदि तेन युष्मासु अपराद्धं स्यात्, एते वयं तस्य जनकतया क्ष....

येसूदेवी (सगद्गदं मुखम् आवृण्वती) - न हि, न हि । तथा मास्तु महाराज ।

शिवाजिः - वयं किंकर्तव्यविमूढाः संजाताः, अतः अत्र प्राप्ताः । भवती तु प्रागेव त्यक्तधीरभावा ।

येसूदेवी (अश्रूणि प्रमृज्य) - एतानि प्रमृष्टानि अश्रूणि ।

शिवाजिः - साधु । अस्माकं परस्तात् भवत्यैव अयं राज्यशकटः बोढव्यः । वत्से, नास्ति अस्मन्मनसि युवराजं प्रति क्रोधः । किं तु न तेषु विश्वसिमः ।

येसूदेवी - इतस् तावत् महाराजः एवं वदति । इतः आर्यपुत्रस्य मनसि अन्यैव व्यथा निरूढास्ति । भणति, जन्मनः प्रभृत्येव महाराजः मयि निस्नेहः इति । इदानीमेव सः आग्रातः विमोचनवृत्तान्तः तेषां स्मृतिम् आयातः । सहसा अवदन् 'मथुरायाम् अस्मान् एकाकिनः विहाय महाराजः गतः । अस्मान् किमपि अनुक्त्वा, अनामन्त्र्य ।'

शिवाजिः - वत्से वधु, किं वयं युवराजस्य शत्रवः आस्म ? किं प्राणभयभीताः कान्दिशीकाः कातराः आस्म ? ननु विचार्यताम् । मोगलाः अस्मत्पृष्ठलग्नाः एव आसन् । यत्र तत्र, चराः संकीर्णाः । यदि मनागपि प्रमादः अभविष्यत्, सर्व एव वयं शत्रोः हस्तगताः अभविष्याम । तस्यां रात्रौ युवराजेन वयं कटिदेशे आश्लिष्टाः, तथा च करुणम् आक्रन्दितम्, यथा ग्रांवापि रुद्यात् "आबासाहेब, आबासाहेब, कच्चिन्न भवन्तः अस्मान् एकाकिनः परित्यज्य अपगमिष्यथ ?" वत्से वधु, ते च शब्दाः अस्माभिः श्रुताः, अस्माकं च शिरोगतः किरीटः विकम्पितः, कटिस्थः खड्गः भारभूतः, चरणौ च जडीभूतौ । यदि अस्माकम् एकाकिनामेव प्राणाः संशयारूढाः

अभविष्यन्, तर्हि तद् अन्यत् । किं तु अयं बालो युवराजस्तावत् राज्यस्य उत्तराधिकारी । स यदि आलमगीरस्य हस्तगतो भवेत्, तर्हि अस्माकं राज्यश्रीरेव समूलनाशं नश्येत् । वत्से, केवलं युवराजं त्रातुकामैः अस्माभिः कठोरीकृतं मनः, धैर्यम् आहारितम्, विमोचितं यथाकथंचित् कोमलयोः करयोर्बन्धनम्, सनिर्धारं च युवराजं विहाय समुत्तीर्णा यमुना । तदानीं सह वर्तमानैः अनुयायिभिः अस्मन्मुखे केवलम् उग्रनिर्धारो दृष्टः, किं तु अन्तःस्तम्भितानि जनकाश्रूणि दृष्टानि केवलम् अम्बया यमुनया । (दुःखार्तः स्थितः । ततः शनैः) मुग्धो वत्सः । न कदापि स्वैरं भाषितवान् अस्माभिः सह ।

येसूदेवी - एकतस् तावत् आर्यपुत्रः आर्येण सह न कदापि स्वैरम् अभाषत, अन्यतश्च...

शिवाजिः - अन्यतः किम् ?

येसूदेवी - आर्यपुत्रः न कदापि पितृवात्सल्यम् अन्वभवत् । मिथो विश्वासः न उदपद्यत । तैः अनुभूयमानः सापत्नभावः न पर्याप्तं केनापि विदितः । अत एव.... अत एव अद्य (सहसा हस्ताभ्यां मुखम् आवृत्य रोदिति ।)

शिवाजिः - अत एव ? किम् अत एव ? वधु, स्पष्टं ब्रूहि । न किमपि अत्याहितम् ? (अत्रान्तरे ससंभ्रमं प्रविशन्ति हम्बीररायः, मोरोपन्तः, अण्णाजिः, तथा च सोयरादेवी ।)

हम्बीररायः - अत्याहितम्, महाराज । शंभुराजो गत्वा मोगलान् आश्रितः ।

शिवाजिः - ननु किम् उच्यते, हम्बीर ?

अण्णाजिः - अधुनैव वार्ता आगता । शंभुराजः दिलेरखानस्य स्कन्धावारं प्रविष्टः इति ।

शिवाजिः - युवराजः ? दिलेरखानस्य ? न हि, न हि । असंभवम् इदम् । वत्से, किम् इदमेव वृत्तं भवती दातुकामा आसीत् ? (येसूदेवी सगद्गदं रोदिति ।) पन्त, दुर्गं दुर्गम् आज्ञां प्रेषयत । यत्र कुत्रापि युवराजः

स्यात्, गृहीत्वा बन्दिग्राहम् इहानीयताम् । अण्णाजि, युवराजस्य सर्वेऽपि मार्गाः निरुध्यन्ताम् । हम्बीरराय -

हम्बीररायः - ननु लब्धमात्रायां वार्तायां प्रागेव प्रेषितमस्ति योद्धु-
विशेषाणां दलं युवराजस्य अनुसरणार्थम् ।

शिवाजिः - वत्से वधु, कुतः प्रागेव इयं वार्ता नास्मभ्यं निवेदिता?
येसूदेवी - शापितवान् अस्मान् आर्यपुत्रः भाविनः अर्भकस्य
जीवितेन । (रोदिति)

शिवाजिः - पन्त, अन्ततः अस्माकमेव भीतिः यथार्था अभवत् ।
मोगलैरेव अस्माकं शावः वशीकृत्य अपहृतः । वयम् अनवहिताः
स्थिताः, शत्रुणा च अस्माकमेव कूटप्रयोगः अस्मासु प्रतिफलितः ।
(निर्विण्णः उपविशन्) युवराज । युवराज । किमिदं कृतं भवता ?

हम्बीररायः - प्रथमं तावत् युवराजस्य प्रत्यानयने सर्वथा प्रयासः
कर्तव्यः ।

अण्णाजिः - प्रत्यानीतेन अपि तेन को गुणः ? वर्धिष्णुरेव अयं
स्वपक्षद्रोहः ।

शिवाजिः (सहसा उत्तिष्ठन्) - अण्णाजि, मन्त्रिमण्डलं युवराजं प्रति
पराङ्मुखं भवतु । न तु कोऽपि पिता स्वपुत्रं निराधारं त्यक्तुं
शक्नोति । गच्छत । प्रयतध्वं सर्वोपायैः युवराजं प्रत्यानेतुम् ।

(सोयरादेवी तथा च अण्णाजि-मोरोपन्तौ निष्क्रान्तौ । येसूदेवी सद्गदं रुदती
तिष्ठति । शिवाजिः किंकर्तव्यविमूढः निराशीभूय उपविशति ।)

हम्बीररायः - महाराज ।

शिवाजिः - वयम् एकाकिनः संवृत्ताः । स संकल्पः ... सा प्रतिज्ञा,
तत् वैनतेयम् उड्डयनम्..... अतिक्रान्तं सर्वम् । युवराज, वयम् अनाथाः
संवृत्ताः, न यूयम् ! (किञ्चित् चिन्तयित्वा) अथवा अयुक्तम् एवम्
अङ्गानि मोक्तुम् । अस्य स्वराज्यस्य निर्माणं नाम पारमेश्वरी इच्छा ।
वत्से, प्रमृज्यन्ताम् अश्रूणि । अलं चिन्तया । प्रमादः अस्माकमस्ति,
न युवराजस्य । न वयं युवराजम् अप्रत्यानीयं स्थास्यामः । जय हांकर ।

जय शंकर । जय भवानि ।

हम्बीररायः (उत्साहपूर्णम्) - जय शंकर । जय भवानि ।

(इति पञ्चमः प्रवेशः ।)

षष्ठः प्रवेशः

(ततः प्रविशति शंभुराजः हम्बीररायञ्च ।)

शंभुराजः - अलम्, हम्बीरराय । अलम् । न वयम् अतः परं पदात् पदमपि गन्तुमिच्छामः । वस्तुतः एवम् अर्धरात्रे स्कन्धावारं परित्यज्य....

हम्बीररायः - कुतोऽस्मत्तः एवं भयम् ?

शंभुराजः - नाधुना वयं कस्मिन्नपि विश्वसिमः । किं च भवान् छत्रपतेः सेवकः ।

हम्बीररायः - नेदानीं वयं कस्यापि सेवकाः । संप्रति स्वतन्त्राः वयम्, यथेष्टं व्यवहर्तुम्, यं कं च सेवितुम् । युवराज, भवच्चरणयोः किञ्चित् प्रार्थयामहे ।

शंभुराजः - उच्यतां तावत् ।

हम्बीररायः - अस्मभ्यम् आश्रयप्रदानार्थं युवराजेन दिलेरखानः प्रार्थनीयः ।

शंभुराजः - मातुल, अशक्यमिदम् । नेदं भविता । नेदानीम् आवयोः मैत्रं पूर्ववत् वर्तते । विश्वासघातकांऽसौ ।

हम्बीररायः - विश्वासघातकः ? कीदृशो द्रोहस् तेन कृतः ?

शंभुराजः - किमिव न कृतम् ! छत्रपतेः प्रवेशः न आक्रमितव्यः इति आवयोः पणबन्धः आर्गात् । किं तु तम् उल्लङ्घ्य दिलेरखानेन भूपालदुर्गः आक्रान्तः । सप्तशतानां निरपराधिनां जनानां हस्तपादं खण्डितम् । अपि च स्वराज्यनिर्माणार्थं शाहजातेन निजा सेना अस्मभ्यं समर्पणीया इत्यपि संध्यनुसारेण शाहजातेन

अङ्गीकृतमासीत् । किं तु इदानीं सः प्रत्याख्याति ।

हम्बीररायः - तर्हि संप्रति किं कर्तुकामः युवराजः ?

शंभुराजः - वयं साक्षात् दिल्लीश्वरं प्रार्थयिष्यामहे ।

हम्बीररायः - यदि युवराजस्य दिल्लीश्वरे एवं विश्वासः, तर्हि दृश्यताम् इदं किञ्चित् । युष्मत्-प्रत्ययार्थम् आनीतं किञ्चित् उपायनम् । (एकं पत्रं शंभुराजाय ददाति ।)

शंभुराजः (पत्रं पठन् स्वगतम्) अस्माकम् अधिकारः उपसंहृतः ? अस्माकं बन्दिग्राहं ग्रहणादेशः ? अस्मान् निगडबद्धान् कृत्वा दिल्लीं नेतुम् आज्ञा ? अरे रे ! विस्मयघातिन् ! नराधम ! यदि शक्तिः स्यात् अस्मद्गात्राणि अपि तावत् स्पृश ।

हम्बीररायः (हसित्वा) शनैः शनैः, युवराज । वयं मोगलप्रदेशे स्मः । न विस्मयताम् ।

शंभुराजः - तर्हि किम् अयं विश्वासघातः अस्माभिः अगतिकैरिव सोढव्यः ?

हम्बीररायः - इदानीं युष्माकं गत्यन्तरमेव किं, युवराज ?

शंभुराजः (सखेदम्) - सत्यम् । गत्यन्तरमेव किम् ? (कयापि शङ्कया) हम्बीरराय, सत्यं ब्रूत । कथं युष्माभिः इदं पत्रं लब्धम् ?

हम्बीररायः - युवराज, मध्येमार्गं दूतम् अवस्कन्द्य अस्माभिः अयं लेखः हस्तसात् कृतः ।

शंभुराजः (विस्मितः) - अवस्कन्द्य ? मध्येमार्गम् ? कुतः इदं साहसं कृतम् ?

हम्बीररायः - मोगलेषु युवराजस्य अतीव विश्वासः आसीत् । तस्य निरासार्थं नासीत् अन्या गतिः ।

शंभुराजः (इदानीम् अवगच्छन्) - तर्हि..... हम्बीरराय,... यूयम्...

हम्बीररायः - क्षमस्व, युवराज । वयमद्यापि छत्रपतेरेव सेवकाः स्मः ।

शंभुराजः (विस्मितः) - हम्बीरराय, नाट्यं तर्हि तत् । मया तु तत् सत्यमेव अवगतम् ।

हम्बीररायः - तथा उत्तानहृदयो युवराजः, यथा यः कोऽपि भवन्तं विप्रलब्धुं शक्नुयात् ।

शंभुराजः - हम्बीरराय, इदानीं किम् अपेक्ष्यते अस्मत्तः ?

हम्बीररायः - अस्माभिः सह प्रतिष्ठतां युवराजः । भवन्तं नेतुमेव वयमागताः ।

शंभुराजः - नेतुम् ? क्व ? रायदुर्गे कारागृहम् ?

हम्बीररायः - न हि, न हि । युष्मदर्थं चिन्ताक्रान्तं स्वजनकं महाराजं प्रति ।

शंभुराजः - हम्बीरराय, अस्मद्वचनात् गत्वा उच्यतां महाराजः - न वयं कदापि राज्यश्रियम् अभ्यलष्याम । एते वयं निजं यौवराज्यं रामराजार्थं सानन्दं परित्यजामः ।

हम्बीररायः - युवराज...

शंभुराजः - नास्माकं कलहः तातपादैः सह अस्ति । न अम्बया । न मन्त्रिमण्डलेन । अस्माकं कलहः आत्मना सहैव अस्ति । चन्द्रार्थं दृढाग्रहिण्या अस्माकं मनोवृत्त्या । अस्मान् नमयितुकामया क्रूरया नियत्या । अस्माकं दुर्दैवेन सह । यस्य परिपाकवशात् वयम् एकाकित्वशापम् अनुभवामः । यद्वशाच्च आबासाहेबसदृशं पितरं लब्ध्वापि अधन्याः अतिष्ठाम ।

हम्बीररायः - युवराज...

शंभुराजः (विषण्णं हसित्वा) - दुर्ज्ञेयाः सन्ति अस्माकं शब्दाः, एवं नु ? आस्तां तावत् । शोभनम् अभविष्यत्, यदि वयं तेषाम् औरसाः सुताः नाभविष्याम । अस्यां जीवितावस्थायां तैः अस्मत्तः क्लेशाः न अवाप्स्यन्त ।

(विषण्णः अधः उपविश्य हस्ताभ्यां मुखमावृत्य निःशब्दं रोदिति । अत्रान्तरे शिवाजिः प्रविश्य, वत्सलया दृष्ट्वा शंभुराजम् अवलोक्य तस्य स्कन्धं स्पृशति । हम्बीररायः प्रणम्य अपसरति ।)

शंभुराजः (अधोदृष्टिरेव) - अलं हम्बीरराय । अलमेतेन अस्मासु

स्नेहवर्षणेन । वयं (सहसा परिवृत्य शिवाजिं दृष्ट्वा सचकितम् ।) कथम् !

आबासाहेब । भवन्त आगताः । स्वयमागताः ।

शिवाजिः (सगद्गदम्) - शंभो, वत्स शंभो ।

शंभुराजः (गह्वरितः) - आबासाहेब ।

(उभौ अन्योन्यं दृढम् आलिङ्गतः । ततः कैश्चित् क्षणैः)

शंभुराजः (अपसरन्) - आबासाहेब, किमर्थं भवन्तः अत्रागताः ?

कुतः इदं साहसम् ? ननु अदूरे एव वर्तते मोगलानां स्कन्धावारः ।

शिवाजिः - ननु संप्रत्यपि अस्माकं प्राणभूतं युवराजं हस्तसात् कृत्वा शत्रुणा वयं निरुद्धप्राया एव स्मः ।

शंभुराजः - न हि, न हि, आबासाहेब । निवर्तध्वम् । अस्मज्जीवितेन शापिताः स्थ, यदि भवन्तः क्षणमात्रमपि अत्र विलम्बेरन् ।

शिवाजिः - वत्स, न हि त्वाम् अगृहीत्वा अस्माकं निवर्तनं भविता ।

भगवच्चरणयोः तथा कृतप्रतिज्ञा एव वयं दुर्गात् निर्गताः ।

शंभुराजः - भवन्त आगताः, वयं तेन धन्याः स्मः । कृतार्थाः स्मः ।

किं तु आबासाहेब, गम्यताम् । इतो गम्यताम् । ननु स्वयं राज्यश्रीः जीवितसंशये वर्तते ।

शिवाजिः - युवराज, यदि यूयं न स्यात, किमेतेन राज्येन ?

शंभुराजः (सगद्गदम्) - आबासाहेब, यौष्माकीणः अयं शंभुः ऋजुकोऽस्ति, मुग्धोऽस्ति, किं तु नास्ति दुष्टः, नास्ति स्वार्थपरायणः । न वयं राज्यम् कामयामहे, आबासाहेब, केवलं युष्मानेव वयं कामयामहे । वयं तावत् युष्माकं क्लेशायैव आस्म, मनस्तापायैव आस्म । किं तु अत उत्तरं युष्मान् सुखीकरिष्यामः । तथा कुर्वन्त एव आयुः नेष्यामः । एते वयं युष्मदाज्ञां शिरसा वहामः । अनुसरामः वयं युष्मान् ।

शिवाजिः (शंभुराजं पुनरपि आलिङ्ग्य) - युवराज, वयं धन्याः स्मः, कृतकृत्याः स्मः । अहो कृपाप्रसादः भगवतः शंभुमहादेवस्य । अगम्यः

भवात्तीमातुः महिमा ।

हम्बीररायः (साश्रुनयनः) - नूनं भाग्यवन्तो वयम्, यैः इदं पुनर्मिलनं साक्षात्कृतम् ।

शिवाजिः - सत्यमाह भवान् । एहि । पर्णालिदुर्गं गमिष्यामः । युवराजेन सह बहु मन्त्रयितव्यम् । रायदुर्गाय संदेशं प्रेषयत, शंभुराजः प्रत्यागतः, उत्सवः क्रियताम् इति ।

हम्बीररायः - यदाज्ञापयति महाराजः । सिद्धाः अश्वाः ।

शिवाजिः - युवराजं, पितृहृदयं वक्ति । न विस्मर्यताम् । मा पुनः कदापि भवान् क्रोधावेशाद् वा, प्रमादाद् वा, अलमगीरस्य हस्तसात् भवतु ।

शंभुराजः - आबासाहेब,....

शिवाजिः - तस्य कालसर्पस्य पुच्छं द्विवारं पादाहतं कृत्वा तस्य भीषणबन्धात् भवान् मुक्तः अस्ति । किं तु युवराज, यदि पुनः कदापि भवान् तस्य हस्तगतः स्यात् तर्हि (किञ्चित् स्थित्वा) युष्मान् मोचयितुं तदानीम् आबासाहेबाः न भवेयुः ।

शंभुराजः - आबासाहेब...

शिवाजिः - एहि । जय भवानि । जय शंकर ।

शंभुराज-हम्बीररायौ - जय भवानि । जय शंकर । (सर्वे निष्क्रान्ताः)
(इति षष्ठः प्रवेशः)

सप्तमः प्रवेशः ।

(ततः प्रविशन्ति एकतः सोयरादेवी, अण्णाजिः, तथा च मोरोपन्तः ।
अपरतः ससंभ्रमं प्रविशति राजारामः ।)

राजारामः - अम्ब, अम्ब । त्वर्यताम् । तातपादाः अस्वस्थाः संवृत्ताः ।

सोयरादेवी (भीता) - हा धिक् । क आर्यपुत्रः ? पन्तः, अण्णाजि -

मोरोपन्तः - ननु ज्वराक्रान्तेन अश्वारोहणं न कर्तव्यम् इति बहु

उपदिष्टम् अस्माभिः । क्वास्ति महाराजः ?

राजारामः - इत एव आगच्छति । दुर्गम् आरोहन् द्विः मोहम् आपन्नः।

सोयरादेवी - तर्हि कुतो न शिबिकाम् आरोपितः ?

अण्णाजिः - एष प्राप्त एव महाराजः ।

(ततः प्रविशति द्वौ सेवकौ आश्रितः मन्दं मन्दं संचरन् महाराजः । भणति-
'ननु अनावश्यकम् आलम्बनम् । किं दुर्गः नारुढः अस्माभिः? अधुना
स्वस्थाः स्मः ।')

(सेवकौ अपसरतः । अन्ये सर्वे साहाय्यार्थम् धावन्ति ।)

शिवाजिः - ननु भणामि, कुतः अयम् आयासः ?

सोयरादेवी - अपीदम् अश्वारोहणम् आवश्यकम् आसीत् ।

शिवाजिः (हसित्वा) - रामराजेन पुरो धावित्वा वृत्तम् उद्घोषितम्
इति भाति । (आसने उपविशति) पन्त, (राजारामं समीपे आकर्षन्)
अयम् अस्माकं शांवः संप्रति निपुणोऽस्ति संवृत्तः । नूनम् अयं
भाविजीविते महत्कार्यम् आचरिष्यति ।

सोयरादेवी - किं निष्फलेन वाङ्मात्रेण संस्तवनेन ?

शिवाजिः (हसित्वा) - तर्हि किम् अस्माकं पश्चात् स राज्यस्य
उत्तराधिकारी कर्तव्यः ?

सोयरादेवी - किं तु... आर्यपुत्रः कामं कुर्यात् । ...शंभुराज...

शिवाजिः - शंभुराजस्य प्रतिनिधित्वेन एते वयम् आश्वासयामः ।

शंभुराजः स्वेच्छया स्वीयं राज्याधिकारं परित्यक्ष्यति ।

अण्णाजिः - यदि स्पष्टं वक्तव्यम्, न शंभुराजे वयं विश्वसिमः ।

शिवाजिः - नैतेन युष्माकम् अविश्वासेन वयं दूयामहे । किं तु
अण्णाजि, इदं विजानीत, यत् नास्माभिः युवराजस्य मनोवृत्तीनां
संस्कारार्थं समयो लब्धः । यत् सत्यं बालो नाम संस्कारक्षमः
मृत्पिण्डः । यथा आक्रियेत, तथा मूर्तिः परिणमते ।

मोरोपन्तः - न तत् असत्यम्, महाराज, किं तु....

शिवाजिः - वयं युष्मान् एकमेव अलसं प्रार्थयामहे । कंचित

अवसरम् । पन्त, अण्णाजि, एताभ्यां हस्ताभ्याम्, अस्माभिः शतशः पुरुषाः निर्मिताः । इदम् अन्तिमं कार्यं निर्वोदुं प्राणाः ताम्यन्ति । यदि परमेशकृपया तावदायुः लभ्येत, तर्हि पन्त, वयमेव युष्मभ्यं चमत्कारं दर्शयिष्यामः । यस्मिन् यूयं मनसि संशयिताः तं शंभुराजं वयं.....

(मोहम् आपद्यते । ततः) जगदम्ब । जगदम्ब । जलं तावत् ।

(सर्वे धावतपलायतां कृत्वा जलम् आनयन्ति । महाराजः आत्मानं संस्तभ्य किञ्चित् जलं पिबति ।)

सोयरादेवी (महाराजस्य निटिलं स्पृशन्ती) - हा धिक् । कियान् नु ज्वरः । ननु भणामि, विश्रम्यतां तावत् ।

मोरोपन्तः - लब्धे अवसरे पश्चात् राज्यव्यवहारे चिन्ता कर्तुं शक्या महाराज ।

शिवाजिः - इदानीं युष्माभिः कामम् अवसरो दीयेत, तथापि मन्ये न कालः अस्मदर्थे स्थातुकामः ।

अण्णाजिः - महाराज, अलमेवम् आलप्य ।

शिवाजिः - पन्त, अण्णाजि, यन् मया उक्तम् तत् सम्यक् अवधारयतम् । चिन्तयतम् । पुनः कदापि वचनावसरः प्राप्येतैव इति को नु वेद ? प्रौढविचारोत्तरं यथा युक्तं प्रतिभायात्, तथा क्रियताम् । यथा अराजकं न भवेत्, तथा सावधानाः भवतम् । श्रीशंकर । आह... ननु अलं भयेन । न किमपि अत्याहितम् । केवलं किञ्चित् वेदनामात्रम् उरसि ।

सोयरादेवी - पन्त, वैद्यराजः आहूयताम् ।

शिवाजिः - अनावश्यकं तत् । (तथापि सोयरादेवी निष्क्रान्ता ।)

शोभनम् अभविष्यत्, यदि शंभुराजः अमिलिष्यत् ।

मोरोपन्तः - अपि युवराजम् आनेतुं कञ्चित् प्रेषयामः ?

शिवाजिः - मा, मा । ऋजुकः अस्ति अर्भकः । विदीर्येत तस्य हृदयम् । राजारामः कुत्र वर्तते ?

राजारामः (पृष्ठस्थितः इदानीम् अग्रतः सरन्) - ननु अयमहमस्मि ।

कोऽपि कालः अत्रैव स्थितः अस्मि, आबासाहेब ।

शिवाजिः - एहि, वत्स । अत्र उपविश ।

(तस्य हस्तं हस्ते गृह्णाति ।) पन्त, अण्णाजि, युवां स्वं स्वं नियोगम्
अशून्यं कुरुतम् ।

(तौ प्रणम्य निष्क्रान्तौ ।) वत्स रामराज, किञ्चित् अनुशासनीयोऽसि ।

राजारामः - आज्ञापयत, महाराज ।

शिवाजिः - अस्मत्तोऽपि अधिकया धुरंधरतया राज्यव्यवहारः
चिन्तनीयः । किं तु वत्स, मा कदापि राज्यश्रियम् अभिलष ।

राजारामः - एते वयं प्रतिजानीमः । न कदापि वयं राज्यश्रियं
अभिलषिष्यामः ।

शिवाजिः - अपि शंभुराजवचने स्थास्यसि ?

राजारामः - स्थास्यामि, आबासाहेब ।

शिवाजिः - अपि शंभुराजं परिपालयिष्यसि ?

राजारामः - आर्यस्य परिपालनम् ? अस्माभिः ? आबासाहेब, नूनं
यूयं अस्मान् परिहसथ ?

शिवाजिः - न हि वत्स, न तथा । नायं परिहासः । परमार्थतः एव
ब्रवीमि । शंभुराजः शूरः अस्ति । उदारः अस्ति । किन्तु उग्रः अस्ति,
अधीरः अस्ति । तथा उत्तानहृदयः अस्ति, यथा यः कोऽपि तं
कपटपाशेन बध्नीयात् । अत एव चिन्ताकुलः अस्मि । बालराज,
शंभुराजः अस्माकं ज्येष्ठः पुत्रः, युष्माकं ज्यायान् भ्राता । तं वयं
युष्मदधीनसंरक्षणं कुर्मः ।

राजारामः - आबासाहेब, अलं चिन्तया । वयं छायेव आर्यस्य
शंभुराजस्य पृष्ठवर्तिनः भविष्यामः । यदि कोऽपि आघातः तान्
लक्ष्यीकुर्यात्, वयं तम् आघातं मध्येमार्गमेव अस्मद्गात्रैः निरोत्स्यामः ।

शिवाजिः - साधु, वत्स । श्रीशंकरः तुभ्यं कल्याणं वितरतु ।
भवानीमाता त्वां यशस्विनं कुर्यात् ।

(पुनरपि मोहम् आपन्नः । राजारामः आक्रोशति ।) 'अस्तु, पन्त ।

अण्णाजि । त्वरध्वम् - (सर्वे त्वरया प्रविशन्ति । जलसेकादिना महाराजं प्रकृतिम् आपादयन्ति ।)

(रङ्गमञ्चे अनिष्टसूचकः अन्धकारः ।)

(इति सप्तमः प्रवेशः ।)

अष्टमः प्रवेशः

(रङ्गमञ्चे पुनरपि शनैः शनैः प्रकाशः । महाराजासनं शून्यम् ।

वातायनसमीपे शून्यमनस्कः शंभुराजः । समीपे येसूदेवी, पृष्ठतः राजारामः।)

राजारामः (शंभुराजम् उपगम्य) - अपि क्रुद्धो मयि आर्यः ?

शंभुराजः (तम् आश्लिष्य लालयन्) - न हि, न हि, वत्स ।

राजारामः (साश्रुनयनम्) - मदर्थम् आर्यः दुःखितः । किं तु आर्य, सशपथं ब्रवीमि, अनिच्छन्तं मां बलात् आकृष्य अम्बा मञ्चके उपावेशयत् ।

शंभुराजः - न हि, न हि, बालराज । नास्ति अस्माकं युष्मासु मनागपि क्रोधः । नास्ति कस्मिन्नपि अस्माकं क्रोधः ।

येसूदेवी - तर्हि कुत एवं निर्विण्णः आर्यपुत्रः ? वत्स रामराज । ननु अम्बा एकाकिनी वर्तते । गम्यतां तत्समीपे । (राजारामः निष्क्रान्तः)

शंभुराजः (गतागतं कुर्वन्) - गताः तातपादाः अस्माभिः असंगत्य, अस्मान् अनापृच्छ्य गताः । अत्र दुर्गे रामराजस्य उपनयनं संपन्नम् अनुपदमेव तस्य विवाहः अपि महता वैभवेन समपद्यत । किं तु... किं तु... न वयं निमन्त्रिताः ।

येसूदेवी - ननु तद्विषये हम्बीररायः स्पष्टीचकारैव । तथा खलु अम्बया अकाण्डताण्डवितम्.....

शंभुराजः - तदेव वच्मि । महाराजः अगतिक एव तद्वावयं शरणीचकार ।

(ततः प्रविशति हम्बीररायः, तत्पृष्ठतश्च निगडबद्धहस्तौ अण्णाजि-

मोरोपन्तौ ।)

शंभुराजः (सविस्मयम्) - किमिदम् ? कुत एतौ निगडबद्धौ ?

हम्बीररायः - यथा बुद्धिः तथा फलम् । ननु एतयोः कृतघ्नयोः ...

शंभुराजः - अलम् बन्दिग्राहग्रहणेन । अपनीयन्ताम् एतयोः बन्धनानि ।

हम्बीररायः - किम् इयमेव युवयोः स्वामिभक्तिः ? यत् मरणासन्ने अपि महाराजे, युवराजः न निवेदितः ?

येसूदेवी - तेषां निर्वाणवार्ताऽपि नास्मभ्यं निवेदिता ? युक्तमिदम् ?

अण्णाजिः - तदानीं युवराजस्य आनयनविषये महाराजः पृष्टः आसीत् । किं तु स्वयं महाराज एव नान्वमन्यत । तत्र को वा अस्माकं सेवकानाम् अपराधः ?

शंभुराजः (दुःखितः) - स्वयं महाराज एव नान्वमन्यत ?

मोरोपन्तः - एवं खलु, देव ।

शंभुराजः - अण्णाजि, मन्मित्रण्डलस्य अस्माकं च न कदापि सामंजस्यम् अभवत् । तथापि न वयं युष्माभिः सह कलहं कर्तुकामाः । एकमेव प्रश्नं कुर्मः । राज्याधिकारविषये किं निर्णीतमासीत् महाराजेन ?

अण्णाजिः - राज्यस्य विभजनं तावत् महाराजस्य असंमतमेव आसीत् । ज्ञायते एव च देवेन कतरस्मिन् पुत्रे महाराजस्य पक्षपातः आसीत् ।

शंभुराजः - अण्णाजि, अलं पर्यायोक्त्या । वयं आबासाहेबानां विशिष्यवचनमेव अपेक्षामहे ।

अण्णाजिः - भवतु । तदपि कुर्मः । महाराजः आवाम् अवदत्, 'प्रौढविचारोत्तरं यथा युक्तं प्रतिभायात्, तथा क्रियताम् । यथा अराजकं न भवेत्, तथा सावधानाः भवत ।'

येसूदेवी - अयं प्रौढविचारः युवाभ्यां कृतः ।

अण्णाजिः - युवराजि, यत् प्रागेव आवाम्भ्याम् उक्तम्, तत् पुनरपि

सर्वजनप्रसन्नं न ददात् । शंभुराजस्य सिंहासनविरोहणं राज्यविभ

अनर्थाय स्यात् ।

हम्बीररायः - तुण्डं पिधेहि, अण्णाजि....

येसूदेवी - अण्णाजि, भवद्-वाक्यस्य सत्यत्वे किं प्रमाणम् ?

अण्णाजिः - अण्णाजिः कटु वक्ति, न तु अनृतम् ।

शंभुराजः - हम्बीरराय, जातः अस्माकं निर्णयः । अस्मिन्नेव क्षणे रायदुर्गं परित्यज्य वयम् अस्मात् राज्यात् बहिः निर्गच्छामः ।

हम्बीररायः - किं तु महाराज.....

(अत्रान्तरे एतत् सर्वं शृण्वन् राजारामः 'न हि, न हि । न वयं युष्मान् बहिर्गन्तुम् अनुजानीमः ।' इति आक्रन्दन् धावन् प्रविशति । शंभुराजं च आश्लिष्यति ।)

शंभुराजः (राजारामं क्रोडीकुर्वन्) - रामराज, मा शुचः । न अत्र कोऽपि युष्माकम् अपराधः ।

राजारामः - न हि । न हि । न वयं राज्यं कामयामहे । आर्य, वयं केवलं युष्मान् कामयामहे ।

शंभुराजः (राजारामस्य मुखं प्रेमभरेण परामृशन्) - बालराज, केयं मुग्धता ? ननु आबासाहेबानां आज्ञा युष्माभिः अनुष्ठेया ।

राजारामः - किं तु आर्य, नैवासीत् तादृशी आबासाहेबानाम् आज्ञा ।

शंभुराजः - न यूयं जानीथ ।

राजारामः - न तत् यूयं जानीथ, यद् वयं जानीमः । इदानीम्

अण्णाजिः कटु उक्तवान् । तत् सत्यमेव आसीत् । न तु पूर्णसत्यम् ।

शंभुराजः (विस्मितः) - बालराज, तर्हि युष्माभिः.....

राजारामः - अन्तर्हितैः श्रुतम् । क्षमस्व, आर्य । निष्कासनभयात् वयं द्वारपहिताः आस्म । पन्त, सशपथम् उच्यताम् । यदा युष्माभिः

आर्यस्य आनयनप्रस्तावः कृतः, तदा किमुक्तवान् महाराजः ?

मोरोपन्तः (संभ्रान्तः) - यथावत् वचनं न स्मरामः, किं तु.....

राजारामः - भवान् कामं विस्मरतु महाराजवाक्यम्, किं तु दृढं वयं

स्मरामः । (अश्रुणि प्रमूजन्) अत्र महाराजः उपविष्टः आसीत् । तैः

उक्तम्, “शोभनम् अभविष्यत्, यदि शंभुराजः अमिलिष्यत्” । तत्र मोरोपन्ताः स्थिताः आसन् । तैः पृष्टम्, “अपि युवराजम् आनेतुं कंचित् प्रेषयामः ?”

येसूदेवी - ततस्ततः ? किमवादीत् महाराजः ?

राजारामः (रोदनावेगं नियम्य) - “मा, मा । अयम् ऋजुकः अस्ति अर्मकः । विदीर्येत तस्य हृदयम् ।”

शंभुराजः (साश्चर्यम्) - बालराज । (सहसा मोरोपन्तम् अभिधाव्य तं स्कन्धयोर् गृहीत्वा धुन्वन्) ब्रूहि, पन्त, ब्रूहि ।

मोरोपन्तः - (भयभीतः) आम् । एवमेव किंचित् अवादीत् महाराजः । (शंभुराजः मोरोपन्तं विहाय दुःखितः विषण्णश्च निवर्तते ।)

राजारामः - किं च अण्णाजि, यदा युष्माभिः अस्माकं सिंहासनाधिरोहणं प्रस्तावितं तदा किमवादीत् महाराजः ?

अण्णाजिः - यत् महत्त्वपूर्णम्, तद् उक्तपूर्वमेव मया ।

राजारामः - न । न अण्णाजि । नोक्तं युष्माभिः, यद् वस्तुतो महत्त्वपूर्णम् । वयं महाराजस्य शब्दं शब्दं स्मरामः । महाराजः अवादीत् ।

(सहसा मन्त्रमुग्ध इव महाराजस्य रिक्तासनम् अधिरोहति । शंभुराजः तत्क्षणं ‘युवराज’ इति आक्रन्दति । ततः)

राजारामः - ‘वयं युष्मान् एकमेव अवसरं प्रार्थयामहे । न वयं युष्माकं युवराजोपरि अविश्वासेन दूयामहे । किं तु इदं विजानीत, यन् नास्माभिः युवराजस्य मनोवृत्तीनां संस्कारार्थं समयो लब्धः ।’

अण्णाजिः - किं तु महाराज.....

राजारामः - “यत्सत्यं बालो नाम संस्कारक्षमः मृत्पिण्डः । यथा आक्रियेत, तथा मूर्तिः परिणमते ।..... इदम् अन्तिमं कार्यं निर्वोदुं प्राणाः ताम्यन्ति । यदि परमेशकृपया तावदायुः लभ्यते, तर्हि पन्त, वयमेव युष्मभ्यं चमत्कारं दर्शयिष्यामः ।”

आबासाहेबानां शब्दान् अनुवदन्तो वयम् अजानन्तः इदम् आसनम् अध्यतिष्ठाम । किं तु ईश्वरं साक्षीकृत्य एते वयं प्रतिजानीमः; वयम् आजीवितम् इदम् आसनं भृत्यभावेन सेविष्यामहे । न पुनः कदापि इदम् अध्यासिष्यामहे ।

येसूदेवी (राजारामं आश्लिष्यन्ती) - वत्स, वत्स, ननु कुतः अधिगता इयं परिपक्वता ?

राजारामः - आर्ये, प्रतिज्ञातमस्ति अस्माभिः आबासाहेबसमीपे ।

येसूदेवी - प्रतिज्ञातम् ? किं प्रतिज्ञातम् ?

राजारामः - न वयं राज्यश्रियम् अभिलषिष्यामः । आर्यस्य वचने स्थास्यामः । किं च.....

शंभुराजः - किम् अन्यत् ?

राजारामः (मन्दमन्दम्) - युष्मान् परिपालयिष्यामः ।

शंभुराजः (भावनावेगवशात् स्तम्भितः ।) - यूयम् अस्मान् परिपालयिष्यथ ?

राजारामः - आर्य, महाराजः उक्तवान्, "शंभुराजः अस्माकं ज्येष्ठ-पुत्रः, युष्माकं ज्यायान् भ्राता । तं वयं युष्मदधीनसंरक्षणं कुर्मः ।"

शंभुराजः (सगद्गदम्) - आबासाहेब । आबा.... आबा.....

येसूदेवी - ब्रूहि, ब्रूहि, वत्स । भवान् किं प्रत्यवादीत् ?

राजारामः - आबासाहेब, वयं छायेव आर्यस्य शंभुराजस्य पृष्ठवर्तिनो भविष्यामः । यदि कोऽपि आघातः तान् लक्ष्यीकुर्यात्, वयं तमाघातं मध्येमार्गमेव अस्मद्गात्रैः निरोत्स्यामः ।"

शंभुराजः (सगद्गदम् उत्थाय धावित्वा राजारामं क्रोडीकृत्य) - बालराज,..... बालराज..... एतानि अमृतबिन्दुसुन्दराणि अक्षराणि कर्णाभ्यां निपीय वयं कृतार्थाः संजाताः । तद् न अस्माभिः तातपादानां निगूढम् वात्सल्यं ज्ञातपूर्वम् आसीत् । अद्य युष्माकं मुखनिर्गतं तत् श्रुत्वा वयं घन्याः संवृत्ताः । बालराज, ननु

अस्मात्कोऽपि युयमेव छत्रपतेः पुत्रत्वेन शोभध्वेतराम् । बालराज.....

राजारामः - आर्य, आर्य.....

शंभुराजः (तं स्कन्धयोर् गृहीत्वा धुन्वन्) - वत्स, जात, राजाराम, ननु कुतः त्वमेव अस्मत्पूर्वं न संजातः ? ननु कुतः त्वमेव ज्यायान् भ्राता न संजातः ?

राजारामः - आर्य.....

(उभौ निःशब्दं रुदितः । सर्वेषामेव गण्डस्थलानि अश्रुक्लिन्नानि ।)

समाप्तम् ।

२३

अत्र मृत्युर्विलज्जितः ।

प्रथमः प्रवेशः

येसूदेवी - पूरित एव तर्हि अन्ततः आर्यपुत्रेण निजो हठाभिलाषः ! किं तु महाराज, गुहातः एवं व्याघ्रश्यावकम् अपहरता भवता एको नरभक्षकः विप्रकृतोऽस्ति ।

शंभुराजः - अलं चिन्तया, देवि । विप्रकृतेन नरभक्षकेण सह युद्धसमो नास्ति अन्यः उन्मादः, नास्ति संमदः ।

येसूदेवी - किं यवनपतिना सह युद्धं नाम कस्यापि सामान्यस्य व्याघ्रस्य मृगयेति भवान् मन्यते ? भ्रान्तोऽस्ति महाराजः । शाहजातस्य विद्रोहेण जनितकोपः औरङ्गजेबः नेदानीं समग्रया शक्त्या अस्मान् अनाक्रम्य स्थास्यति ।

शंभुराजः - कामम् आक्रामतु । केयं गणना ? आलमगिरस्य धर्मोन्मादं निर्मूलयितुम् एते वयं पणीकरिष्यामः अस्माकं धनविभवम्, अस्माकं भूमिम्, अस्माकं शूरान् सैनिकान्, किं बहुना अस्माकम् एतान् प्राणान् । एषोऽस्माकं दृढो निर्धारः ।

येसूदेवी - कथं नाम महाराजो विस्मरति, यत् संप्रति स एकाकी वर्तते । सोऽपि...

शंभुराजः - क एवमाह वयम् एकाकिन इति ? शाहजातस्य पृष्ठतः तावत् राठोड - दुर्गादासो वर्तते । वयमपि राज्ञा रामसिंहेन सह संधानपराः स्मः, यो राजपूतमण्डलस्य प्रधानो नेता । देवि, यदि महाराष्ट्रियाः राजपूताश्च एकीभविष्यन्ति, यदि च अस्मिन्नवसरे समस्तै राजपूतैः सह रामसिंह उन्मादसां विपरीतम् उन्मादस्यति, तर्हि एते वयं

स्वबलमात्रम् आस्थाय शाहजातं दिल्ली-सिंहासने निवेशयिष्यामः,
तथा च...

(एतत् शृण्वन्नेव प्रविशति कविः कलशः)

कलशः (प्रणमन्) - दिल्ली तावत् दूरस्था, महाराज ।

येसूदेवी - कथम् ! कविः कलशः !

शंभुराजः (उपगम्य, तस्य च स्कन्धयोः हस्तौ निधाय) - आगच्छत,
कविजी ! आगच्छत । कामम् अस्मिन् क्षणे दिल्ली दूरस्थाऽस्तु,
श्वस्तनो दिल्लीपतिस् तावत् अद्य असंशयम् अस्मद्वस्ते वर्तते ।

कलशः - अप्येकं सुभाषितं श्रावयामि ? अस्माकं मथुरायां
कविसंमेलने बहु श्रूयते तत् ।

शंभुराजः - शृणुमस् तावत् युष्माकं कान्यकुब्जीयं सुभाषितम् ।

कलशः - सूर्यस्य यदि निर्वाणं भवेत् तर्हि का वा तारकाणां गतिः
स्यात् इति चिन्तातुरं कमपि मानवजन्तुं कविः वक्ति-

तारकाचिन्तया किं ते

निर्वाणं भास्करे गते ? ।

देवः क्षमोऽत्र, दुर्बुद्धे

निजं दीपं स्थिरीकुरु ॥

येसूदेवी - साधु ! कविजी, साधु ।

शंभुराजः - यदि इदं काव्यमात्रं स्यात्, तर्हि वयमपि निर्व्याजमनसा
तत् साधुवादेन अभिनन्देमहि । किं तु कविजी, कमपि अन्यमेव ध्वनिं
वयमत्र प्रतीमः । कविजी, वक्रोक्तिस् तावत् अस्मभ्यमपि रोचते, किं
तु काव्ये । व्यवहारे तावत् स्वभावोक्तिमेव वयं बहु मन्यामहे ।

कलशः - म... म.. महाराज-

शंभुराजः - वयम् आज्ञापयामः, कलश । स्पष्टम् उच्यताम् । (भीतः

कलशः पत्रमेकं शंभुराजपुरतः निदधाति ।) कोऽयं लेखः ?

येसूदेवी - किमत्र वर्तते, कविजी?

कलशः - इदं... इदं... गोपनीयं संदेशपत्र, यत् शाहजाताय अकबरीय

प्रेषितमासीत् । दुर्गादासेन प्रार्थितोऽहं, एतद् भवच्चरणयोः समर्पयितुम्।
शंभुराजः - शाहजाताय अकबराय प्रेषितं गोपनीयं संदेशपत्रम्? न
खलु अवगच्छामि !

कलशः - शाहजातस्य निष्ठां परीक्षितुकामेन भवतैव अयं कूटोपायः
कृतः इति दुर्गादासस्तर्कयति ।

शंभुराजः (सहसाहतः, धावित्वा कलशं स्कन्धयोगुर्गृहीत्वा) - पुनरपि
कूटप्रयोगः ? अस्मद्विप्रीतिपं कूटप्रयोगः ? (कलशः शिरःसंज्ञयैव 'एवम्'
इति वदति । ततः, स्तब्धः, महता यत्नेन आत्मानं संस्तभ्य) किमस्ति
तत्र पत्रे ? (कठोरध्वनिना) किमस्ति तत्र पत्रे ?

कलशः - क्ष-क्षम्यतां, महाराज । (पत्रं प्रति अङ्गुलिनिर्देशं कुर्वन्) वयं
त्वां राज्यस्य प्रशासकं नियोक्ष्यामः इति एते - एते-पत्रलेखकाः-
शाहजातं वदन्ति ।

येसूदेवी (विस्मयाहता) - किम् ? शाहजातः राज्यस्य प्रशासकः ?

कलशः - यदीच्छसि, राज्यार्धमपि दास्यामः, केवलं... केवलं...

शंभुराजः - केवलं शंभुराजं स्थानभ्रष्टं कर्तुं भवता अस्माकं प्रच्छन्नं
साहाय्यं कर्तव्यम्, इत्येवमेव नु ? (तं तर्जयन्) एवमेव नु ?

कलशः - आं महाराज, एवमेव ।

शंभुराजः (कम्पितपादः, स्तम्भम् आश्रित्य, दैवदुर्विलासकारणात् सविषादं
हसन्) - इतश्च, ... इतश्च वयं आलमगिरस्य निःपातस्वप्नान्
पश्यामः ।... कविजी, इदमेव ब्रूत । कच्चिन्न रामराजः अस्मिन्
कूटप्रयोगे अन्तर्भूतः ? (कविः 'न' इति शिरःसंज्ञां करोति ।) कस्तर्हि ?
अस्माकं मातृचरणाः ?

येसूदेवी - किमेतेन प्रश्नेन ? यः कोऽपि भवतु, अपराधी तावत्
दण्ड्य एव ।

शंभुराजः - जानात्येव देवी कोऽत्र दण्ड इति ।

येसूदेवी - बहु सोढम् अस्माभिः अद्यपर्यन्तम् । मर्षिता
अपराधिनः । अयं तु समूलम् उत्पाटनीयः अयं विषवृक्षः । कविजी,

उच्यताम् । कोऽस्य कपटनाटकस्य सूत्रधारः ?

शंभुराजः (पत्रम् उद्धाद्य पठन्) - न ह्यत्र कलशमुखम् आवश्यकम् । ननु बाढं वयं जानीमः अस्माकम् अन्तःशत्रून् । राजमाता सोयरादेवी... अण्णाजी दत्तो... सोमाजी दत्तो... हि (विस्मयस्तिमितः) हिरोजी फर्जन्द ?

येसूदेवी (विस्मयाहता) - हिरोजी फर्जन्द ? न हि, न हि...

शंभुराजः (पुनरपि विस्मयाहतः) - देवि, ब-बाळाजी आवजी अपि...

येसूदेवी (स्तिमिता) - बाळाजी आवजी ! ननु किं भणति भवान् ? यस्य स्वामिभक्तिविषये स्वप्नेऽपि संशयो न जायेत, स बाळाजी आवजी ?

शंभुराजः (तां प्रति पत्रं प्रक्षिपन्) - दृश्यतां स्वनयनाभ्याम्, क्रियतां च चक्षुर्वै सत्यम् । (येसूदेवी पठति । शंभुराजः दुःखपीडितः आधारार्थं स्तम्भम् आश्रयति ।) बाळाजी आवजी, यूयमपि ! तर्हि विश्वासः तथा च निष्ठा इति शब्दद्वयम् अद्य भ्रष्टार्थमिव अवगन्तव्यम् ! यैर अद्ययावत् पणीकृतप्राणैः स्वराज्यवृक्षोऽयं संवर्धितः, तेषामेव श्रद्धाः निष्ठाश्च बद्धकालिमा दृश्यन्ते । अस्मासु असंनिहितेषु अस्मिन् रायदुर्गे इदं नाणकद्वयमेव लब्धप्रतिष्ठमस्ति - विद्रोहः, विश्वासघातः । राजमातुः अक्षिगतोऽस्ति केवलम् अस्माकं राजमुकुटः, महामात्राणां च मन्त्रिणां हृदये अनवरतं जाज्वल्यते भूतकालिक-युवराज-शंभुविषयकः प्राचीनः विद्वेषदावानलः । भुक्तिभोजकाः ! ते तावत् भुक्तिमात्रपरायणाः !

कलशः - शाम्यस्व, महाराज, शाम्यस्व ।

शंभुराजः - कविजी, अस्मद्विषयकः पूर्वग्रहः, अस्मद्विषयको वैरभावोऽपि शक्यः अवगन्तुम् । किं तु तेन अन्धीभूता एते प्राज्ञमन्या नीतिनिपुणा वस्तुतः कस्य दण्डम् आचरन्ति, कस्य वा पुण्यश्लोकस्य महान्तं संकल्पं धूलिसात् कुर्वन्ति, इत्येतदपि तावद् विचार्यताम् । ननु च योऽस्मद्विराज्यप्रियः प्रसिलालसः, अजगरायमाणश्च अयम्

आलमगीरः लोलजिह्वः फूत्कुर्वाणश्च अस्माकं द्वारदेशम् अधितिष्ठति । अस्य अजगरस्य शीर्षभङ्गः केन शिलाप्रहारेण कर्तव्यः इत्येतत् चिन्तनीयम्, उत तस्यैव मुखे वर्तमानस्य ग्रासस्य कृते भ्रातृकलहः ? (निराशीभूय) अशक्यं देवि, असमाधेयम् इदं जाटिल्यम् अस्माभिः । एतेषां हताशानां प्रबोधनम् अस्माकं शक्तिमतीत्य वर्तते ।

येसूदेवी (यत्नेन क्षोभं नियन्त्र्य, पत्रं च यथावत् स्थापयित्वा) - अलमेवम् अङ्गानि मुक्त्वा, महाराज । अवश्यस्वीकर्तव्यम् इदं कालस्य आह्वानम् अस्माभिः । आलमगिरस्य निःपातनिर्धारं प्रकटयता यत् चित्तौन्नत्यं भवता प्रदर्शितम्, तद् अन्तःशत्रूणां दण्डनेऽपि दृश्यताम् । शंभुराजः - तत् तावद् इदानीम् अपरिहार्यमेव । किं तु देवि...

येसूदेवी - न खलु ज्येष्ठानां महाराजानां पुण्यश्लोकता तादृशं वन्ध्यत्वम् आगताऽस्ति, येन द्वित्राणां मन्त्रिणां विद्रोहेण, त्रिचतुराणां सेना-नायकानां मोगलपक्षस्वीकरणेन अस्मद्राज्यमेव अस्थिरीभवेत् । (उत्तिष्ठन्ती) एहि, कलश, प्रह्लाद-निराजीन् मन्त्रशालायाम् आह्वयता सूर्योदयात् पूर्वं समग्रमिदं प्रकरणं परीक्ष्य अस्माभिर् निर्णयः अवश्यं कार्यः । (प्रस्थिता)

शंभुराजः - तिष्ठ । देवि, अवश्यं परीक्षस्व । किं तु अपराधिनः स्थानविशेषनिरपेक्षं देहान्तदण्डेन दण्डनीयाः ।

येसूदेवी - राजमाताऽपि ?

शंभुराजः - न । न । यदि तत्रभवती अपराधिनी सिद्धा, तर्हि अस्मद्वचनात् इदं वक्तव्या । "विषप्रयोगे भवती निपुणैव अस्ति । नास्माभिः तद्विषये मनागपि चिन्ता कृता । अधुना यत् प्रायश्चित्तम् अनुष्ठातव्यम् तद् भवती स्वयमेव अनुतिष्ठतु । मा भवत्याः सर्वजन-प्रकाशं दण्डनम् अस्मत्कर्तव्यत्वेन आपततु" इति । (सावेगं वातायनम् उपगम्य तिष्ठति । ततः सवैक्लव्यम्) 'इदं राज्यं भवतु इति पारमेश्वरी इच्छा । इदं राज्यं भवतु इति पारमेश्वरी इच्छा स्थापिता । किं तु

आबासाहेब, इदं राज्यं धूलिसात् भवतु इत्येव राजमातुः मन्त्रिणां च क्रियाऽस्ति ।

येसूदेवी - अलं निराशीभूय, महाराज ।

शंभुराजः (क्षणं चिन्तयित्वा) - देवि, साधु उपदिष्टाः स्मः । एष जातोऽस्माकं निर्णयः । एते वयं सन्ताजि-धनाजी आदाय औरङ्गाबादम् आस्कन्दामः । अद्यैव ।

येसूदेवी - किं तु पूर्वद्युरेव महाराजः अभियानात् प्रतिन्यवर्तत । न विश्रान्तम् एकमपि दिनम् ।

शंभुराजः - किमाह देवी ? आलमगिरं समूलनाशम् अविनाश्य विश्रामः ? तन्न । देवि, तन्न भविता । अधुना सकृदेव विश्रामः, युद्धे विजयोत्तरम् : स च अन्यतरस्यैव - अस्माकं वा, आलमगिरस्य वा । एते वयं प्रस्थिताः । जयतु भवानी । जयतु शंकरः । (साटोपं निष्क्रान्तः।)

येसूदेवी (तं दृष्ट्वा पिबन्ती) - अहो आर्यपुत्रस्य रूपम् ! अहो ओजस्विता ! अहो आवेशः ! कविजी, एतत् पश्यन्ती मन्ये तस्मिन् स्वप्राणा अपि बलीकर्तव्याः ।

(इति प्रथमः प्रवेशः ।)

द्वितीयः प्रवेशः

येसूदेवी - पन्त, एकं पृच्छामि । अपि स्वैरं भाषिष्यते भवान् ? प्रह्लाद निराजी - कदा वा मया देव्या सह भाषमाणेन मनस्येकं कृत्वा वचस्यन्यद् भाषितम् ?

येसूदेवी - ब्रूत तर्हि । किंनिमित्तं गणोजीराजः कविकलशे एवम असंतुष्टः ? स्वैरम् उच्यताम् । कामं महाराजः कोपनो भवतु, महाराज्ञयाः संयमे तु भवान् विश्वसिति नु ?

कविकलशः सर्वदैव महाराजाय दुर्मन्त्रम् उपदिशति इति गणोजीरायो मन्यते ।

येसूदेवी - महाराजश्च तं दुर्मन्त्रं मानयति, एवं नु ?

प्रह्लाद निराजी - इति गणोजीरायो मन्यते ।

येसूदेवी - स यत् किमपि मन्यताम् । भवान् किं मन्यते ?

प्रह्लाद निराजी - यदि स्पष्टं वक्तव्यम्, तदानीं शाहजात-अकबर-विषये...

येसूदेवी - कोऽर्थः पुनः पुनः एकस्मिन्नेव अस्मिन् प्रकरणे अङ्गुलि- निवेशनेन ? किम् अकबराय आश्रयप्रदानस्य हेतुमीमांसा अस्माभिः इतः पूर्वं मन्त्रिपरिषदः पुरतः शतशो न कृता ?

प्रह्लाद निराजी - तत् सर्वं सत्यम्, देवि । किं तु अन्ततो गत्वा शाहजातः पारसीकान् पलायितः ।

येसूदेवी - किम् अयमपि महाराजस्य अपराधः, यत् शाहजातेन हृदयदौर्बल्यं प्रकटीकृतम्, राजेपूतैर्वा तस्य साहाय्यं न कृतम् ?

प्रह्लाद निराजी - न तथा, देवि । किं तु...

येसूदेवी - ब्रूत, पन्त । स्पष्टं ब्रूत ।

प्रह्लाद निराजी - मन्त्रिपरिषत् तावत् स्पष्टम् अभिप्रैति, यत् वर्तमान-परिस्थितौ औरङ्गजेबेन सह संधिः कर्तव्यः ।

येसूदेवी - औरङ्गजेबेन सह संधिर्नाम औरङ्गजेबं प्रति सर्वात्मना शरणागतिः । कदाचित् छत्रपतीनां स्वराज्यस्य अस्तमयः, यथा आदिलशाही-कुतुबशाहोः । सोऽपि अष्टौ वर्षाणि सोग्रनिधरं प्रतिकारोत्तरम् । इतः शतशोऽथ सहस्रशः सैनिका मारिताः । देशः उद्ध्वस्तः । इतश्च यूयमद्य एतं मन्त्रं दत्थ ?

प्रह्लाद निराजी - मात्र किमपि अनुचितं पश्यतु देवि । मोगलस्य तावत् अस्माकमपि शत्रुरेव । तथापि समयानुसारेण कदाचित् साम्ना वर्तितव्यं भवति । यदि अद्य ज्येष्ठाः महाराजाः अजीविष्यन्, तर्हि

तेऽपि

येसूदेवी (तारस्त्रेण) - इत्थमेव अकरिष्यन्, एवमेव नु ?

प्रह्लाद निराजी - अलं क्रोधेन, देवि । किं तु एवंगते...

येसूदेवी - तर्हि, पन्त, ज्येष्ठानां महाराजानां चित्तं न कदापि भवता परिज्ञातम् । (सवैक्लव्यम्) मातर्जगदम्ब । पुरुषेण महता भवितव्यम्, किं तु तावता महता, येन सं पर्याप्तं द्रष्टुं न शक्येत, ज्ञातुं न शक्येत, अवगन्तुं न शक्येत ? (सावेशं) पन्त, यथा यावन्तश्च अस्माभिः ज्येष्ठमहाराजा अवगताः, तावता वयं निःसंदेहं वक्तुं शक्नुमः, यद् यदि तेषां समये आलमगीरः दक्षिणापथम् अवातरिष्यत्, तर्हि ते तानेव पदन्यासान् अकरिष्यन्, यानिदानीम् आर्यपुत्रः करोति । - पन्त, एकमेव कुरुत । अस्मिन् सद्याद्रौ स्निह्यत । अस्यां कृष्णमृत्तिकायाम्, अस्यां कृष्णमातरि स्निह्यत । तथा स्निह्यत, येन यदि नाम कोऽपि एतां वक्रदृष्ट्या अवलोकयितुं चिन्तयेत्, तर्हि आपादशिखं ज्वलित-क्रोधाङ्गारस्य भवतः सपदि निद्रानाशो भवेत् ।

प्रह्लाद निराजी - देवि, देवि, ननु प्रागेव वयं नष्टनिद्राः स्मः छत्रपतीनां अस्य स्वराज्यस्य भवितव्यगतया चिन्तया ।

येसूदेवी - युष्माकमपि निद्रा नष्टाऽस्ति, किं तु पन्त, केवलं गतान् कांश्चित् दिवसान् । भवता अयं विषयः प्रस्तुतः, इत्येव किञ्चित् विस्रब्धं कथयामः । यतः प्रभृति आलमगीरः दक्षिणापथम् अवतीर्णः, तत आरभ्य गतानि सप्त वर्षाणि नैकस्यामपि रात्रौ आर्यपुत्रस्य चक्षुः निद्रानिमीलितम् अस्माभिः अवलोकितम् । मासानुमासम्, वर्षानुवर्षं, रात्रिदिवम् असौ अश्वारूढः । न क्षुधां गणयति, न तृष्णाम्; न आतपं, न वर्षाम् । सर्वदा युद्धम्—क्वचित् अभियानम्, क्वचित् रोधः, क्वचित् हस्ताहस्ति, क्वचित् मरणान्तसंग्रामः । इतो मध्यरात्रम् अतिक्रामति, निद्राजडम् अस्माकं नेत्रयुगलं निमीलितुम् इच्छति, इतस्तु पृष्ठनिहितहस्तस्य आर्यपुत्रस्य गतागतम् अखण्डमेव । 'ननु अतिक्रान्तं मध्यरात्रम्, क्षणमपि तावत् विश्रम्यताम्' इति प्रार्थनापरान् अस्मान् अवधीरयति । स्वयं जागर्ति, अस्मांश्च जागरयति । क्षणमात्रमपि

निद्रापरवशे अस्मन्नेत्रे दृष्ट्वा कोपं नियन्तुम् असमर्थः आर्यपुत्रः
 अस्मान् सरभसं विधूय पृच्छति - 'उत्तिष्ठ । जागृहि । ननु इयम्
 आलमगिरेण आदिलशाही भक्षिता । इयं स्वाहाकृता कुतुबशाही ।
 निद्रास्येव कथम् ?' कदाचित् अस्माभिः 'महाराज, ननु श्रूयताम् ।
 अयं विरौति प्राभातिकः कुक्कुटः । श्वः अभियानार्थं प्रस्थातव्यम् ।
 क्षणमपि तावत् अनुगृह्यताम् इयं शय्या' इति प्रार्थितः सन्
 अनिच्छयैव अस्मद्वचनात् आत्मानं शय्यायां निक्षिपति, सखड्गाम्,
 सकिरीटम् । क्षणेन च उत्स्वप्नायते - 'आबासाहेब, आबासाहेब, न
 गणयामि आलमगिरस्य अक्षौहिणीः । अभङ्गाः सन्ति सह्यदुर्गाः ।
 समर्थो स्तः सन्ताजिधनाजी । किं तु कातराः सन्ति एते नयझाः,
 एते च भुक्तिभोजकाः । किं करोमि ? किं करोमि ?' आर्यपुत्रस्य
 शिरोभारं लघूकर्तुम् अस्माभिः शिरस्त्राणम् अपनेतुं यदि प्रयत्यते, तर्हि
 अक्षिणी विशालीकृत्य आक्रोशति - 'अकालपीडिताऽस्ति प्रजा ।
 उद्घाटयत धान्यागाराणि । मास्तु करग्रहणम् । किम् अस्मन्-
 मंस्तकचिन्तया ?' कदाचिच्च शय्यायां इतस्ततो विवर्तमानः अर्मकवत्
 रोदितुं प्रवर्तते । ब्रवीति - 'हतो वाई-संग्रामे हंबीररायः । न पुनर्भविता
 तादृशो वीरपुरुषः । आबासाहेब, संप्रति अभिजानीमो वयं,
 सिंहगडसंग्रामे यदा नरवीरस्तानाजिर् हतः, तदा भवता कियदुःखम्
 अनुभूतं स्यात् ।'

प्रह्लाद निराजी (भावनाविवशः) - देवि !

(ततः प्रविशति शंभुराजः, तत्पृष्ठतश्च कविः कलशः ।)

शंभुराजः - जितम्, देवि, जितम् । रक्तस्य एकमपि बिन्दुम्
 अनिपात्य अस्माभिः गणोजिरायस्य विद्रोहः..... (सहसा, विस्मितः)
 ननु देवि, कुत इदं नेत्रप्रमार्जनम् ? प्रह्लादपन्त ! भवन्तोऽपि ! ननु
 कोऽयं वृत्तान्तः ? क्व बालराजः ?

प्रह्लाद निराजी - रायदुर्गे, देव ।

शंभुराजः - रायदुर्गे ? (महता स्वरेण) कोऽस्य अर्थः ? देवी अत्र,

बालराजस्तु...

येसूदेवी (नेत्रे प्रमृजती, शंभुराजम् अप्रेक्षमाणा) - प्रह्लादपन्त, स्वं
नियोगम् अशून्यं कुरुत । (प्रह्लाद निराजी निःशब्दं निष्क्रान्तः । शंभुराजः
विस्मितः प्रेक्षमाण आस्ते ।)

शंभुराजः (तीव्रस्वरेण) - ननु एते वयं पृच्छामः, कोऽयं वृत्तान्तः ?
किं सजातम् ? अपि नाम कश्चित् अस्माकं प्रश्नस्य उत्तरं दास्यति ?
(सतर्जनं) कविजी ?

कविः कलशः - ननु अहं तावत् देवसंनिधौ एव आसम् । कथमिव
अहम् उत्तरप्रदाने समर्थः स्याम् ?

येसूदेवी - कविजी, गणोजिरायेण सह युष्माकं कलहः संवृत्तः ?

कविः कलशः - 'आम्, देवि ।

येसूदेवी - स च कलहः गणोजिरायस्य युष्मदुपरि अभिपतने
पर्यवसितः ?

कविः कलशः - आम् देवि ।

येसूदेवी - कदा अयं कलहः प्रारब्धः ?

कविः कलशः - प्रायः मासपूर्वम् । तदानीं राजसभायां समासायां
सेनानायकानाम् अन्येषां च प्रदेशाधिपतीनां समक्षं मां साधिक्षेपं
गणोजिरायः अवदत् 'त्वया महाराजाय...'

येसूदेवी - तिष्ठत । नैतद् यूयम् अस्माभिः पृष्टाः । इदमेव ब्रूत । अपि
तदानीम् अयं वृत्तान्तो युष्माभिः अस्मभ्यं निवेदितः ?

कविः कलशः - न - न हि, न हि, देवि ।

शंभुराजः - देवि, तदानीमेव कविजीभिः अयं वृत्तान्तः अस्मभ्यं
निवेदित आसीत् ।

येसूदेवी - वयं कविजीभिः सह भाषामहे ।

शंभुराजः - भाष्यताम् । अवश्यं भाष्यताम् । किं तु यदि अस्माकमपि
अत्र विषये किमपि वक्तव्यं स्यात्...

येसूदेवी - प्रश्नात् । नेदानीम् । (शंभुराजः शङ्कोऽं दिशन्नागम्

अपसारयति । येसूदेवी धावित्वा तद् गृहीत्वा समीपस्थे स्तबके स्थापयति । ततः शंभुराजस्य खड्गम् अपनयन्ती) कविजी, अस्माकं प्रश्नः अद्यापि अनुत्तरित एव तिष्ठति । कुतस् तदानीमेव वयम् एतदन्तरेण न विज्ञापिताः ?

कविजी - न, नहि देवि ।

येसूदेवी - कुतो न ? (खड्गं स्तबके स्थापयन्ती) नासीत् अस्मत्तो न्यायलाभस्य संभवः, इति ?

कविजी - प्र- प्रमाद एव स मम संजातः, देवि । तथापि यदि देवी अनुमन्येत, किञ्चित् स्पष्टीकर्तव्यं...

येसूदेवी - न । गतः स समयः । युष्माभिः स्वकर्मणैव स हापितः । गच्छत । (कविः निष्क्रान्तः । अश्रूणि मार्जती) इतस् तावत् आर्यपुत्रः । अपि श्रुतम् ? इतस् तावत् ।

शंभुराजः - देवि !

येसूदेवी - अलं किमपि उक्त्वा, महाराज । गणोजिरायस् तावत् अस्माकं भ्राता । तस्य दण्डनार्थं गच्छामि इति कथमिव देव्यै कथनीयम् इत्येव आर्यपुत्रः वचनकातरः आसीन्नु ? किम्, यत् किमपि भवतु गणोजिरायस्य अपराधो मर्षणीयः इत्येतादृशम् आग्रहं देवी करिष्यति इति भवता चिन्तितम् ? अपि एतादृशः आग्रहः अस्माभिः कृतपूर्वः ?

शंभुराजः - अलम् अन्यथा गृहीत्वा, देवि । गणोजिरायस्य उत्थानं नाम लघ्वी मात्रा । तदर्थं...

येसूदेवी - श्रूयतां तर्हि । नेयं गणोजिरायस्य उत्थानं नाम काऽपि लघ्वी मात्रा ।

शंभुराजः (कर्णौ गृहीत्वा सपरिहासम्) - भवतु तावत् । प्रमाद एव सोऽस्माकम् । अलम् ?

येसूदेवी - नायं परिहासविषयः ।

शंभुराजः - आस्तां तावत् । इदानीं परिसमाप्तः स विषयः । यथा

वयं ब्रूमः, रक्तस्य एकमपि बिन्दुम् अनिपात्य.....

येसूदेवी - अलमेतेन पुनःपुनः कृतेन अनिपतितरक्तनिर्देशेन । एतत्-स्वराज्य-रक्षणार्थं यस्य कस्यापि रक्तं पततु, न तावता कापि क्षतिः । शंभुराजः (चकितः, तां निर्वर्णयन्) - येसू ! ननु किम् उक्तवती ? एतत्-स्वराज्य-रक्षणार्थं यस्य कस्यापि रक्तं पततु, न तावता कापि क्षतिः ?

येसूदेवी (सनिर्धारम्) - न ।

शंभुराजः (तस्याः स्कन्धयोः हस्तौ निधाय, तस्याः दृष्टौ स्वदृष्टिं स्थिरीकुर्वन्) - यदि अस्माकं रक्तं पतितम्, तर्ह्यपि ?

येसूदेवी (व्याकुला भूत्वा तस्य मुखे हस्तं निदधती) - शान्तं पापम् ! कुतोऽस्मिन् सांध्यसमये एतादृशः प्रश्नः ?

शंभुराजः (तस्या हस्तं हस्तेन गृहीत्वा) - एते वयम् आगृह्णीमः, येसू । अस्मिन् सांध्यसमये अस्य प्रश्नस्य उत्तरम् अवश्यं त्वया वक्तव्यम् ।

येसूदेवी - मा भवान् उत्तरवचनार्थं निर्बन्धं करोतु । काले प्राप्ते उचितां कृतिमेव उत्तरीकरिष्यामः । दृढं च जानातु आर्यपुत्रः, यन्न तदानीं 'सखी राज्ञी जयति' इत्येतां राजमुद्राम् ईषदपि कलङ्कितां करिष्यामः । — कथ्यतां तर्हि । को वृत्तान्तः गणोजिरायस्य ?

शंभुराजः (सगाम्भीर्यम्) - किमन्यत् तस्य संभवति ? गणोजिरायः आगच्छत्, अयुध्यत, पराभूयत, पलायत च ।

येसूदेवी (क्षुब्धा) - पलायत ? गणोजिरायः पलायत ? पलायमानश्चासौ भवता अन्वमन्यत ? कुतो न बन्दीकृतः ?

शंभुराजः - को दोषः ? आवयोः कलहः केवलं भुक्तिविषयकः ।

येसूदेवी - भुक्तिलोभेन लुप्तविवेकः किं नासौ मोगलपक्षपाती भविष्यति ?

शंभुराजः - कामं गणोजिरायः स्वार्थपरायणः । किं तु मन्ये न तस्य स्वार्थकपरता एवम् अतिभूमिं गमिष्यति । (ततः प्रविशति ससंरम्भं भीत

इव कविः कलशः ।।)

कविः कलशः (प्रणम्य) - हा धिक्, महाराज । सन्ताजिधनाजिभ्याम् अनिष्टा वार्ता आनीताऽस्ति ।

येसूदेवी (क्षुब्धा) - कासौ अनिष्टा वार्ता ?

कविः कलशः - युद्धे पलायितो गणोजिरायः साधु करवीरे शेखनिजामस्य स्कन्धावारे मोगलपक्षं प्रविष्टः ।

शंभुराजः (तीव्रस्वरेण) - न हि, न हि । नेदं भविता ।

येसूदेवी - अद्य वा श्वो वा इदं भविष्यति इत्येतद्विषये अस्माकं मनसि तावत् संशयस्य लेशोऽपि नासीत् । आर्य भ्रातः, किमिदम् आचरितं भवता !

(ततः प्रविशतः अधोमुखौ सन्ताजिधनाजी । तौ प्रति धावित्वा स्कन्धयोश्च गृहीत्वा—)

शंभुराजः - अपि सत्यमिदं, सन्ताजि ? ब्रूहि, धनाजि, अपि इदं सत्यम् ?—नूनं किमपि विपर्यस्तम् । अस्माकमेव केनापि दोषेण भवितव्यम् । शिर्के-गणोजिरायः, साक्षात् छत्रपतेः श्यालः, मोगलपक्षं प्रविशति ! देवि, एकमेव अधुना अवशिष्टम् । रामराजस्य अस्मत्-प्रतीपम् उत्थानम् !

येसूदेवी (तम् उपगच्छन्ती; सस्नेहम्) - कुत इदं वैक्लव्यम् ? जातमेव किं येन भवान् एवं निराशीभूतः ? (तस्याः संज्ञानुसारेण सन्ताजिधनाजी निष्क्रान्तौ ।)

शंभुराजः - संप्रति किं नाम अघटितम् अवशिष्यते ? देवि, वयं सहाद्रेः शृङ्गशिखरेषु दृढं रोपितपदाः तिष्ठामः । अहर्निशं प्राणं पणीकृत्य युध्यामहे । किं तु अभागिनाम् अस्माकं कुतः सिद्धिः ? हम्बीररायो घातितः । प्रत्यहम् एकैको दुर्गाधिपतिः भुक्तिभोजको वा मोगलपक्षं गच्छति । इदम् अपर्याप्तमिव मन्यमानेन दुष्कालेन अस्मत्प्रदेशे अनर्थः कृतः । किम् इदं राज्यं भवतु इति सत्यमेव पारमेश्वरी इच्छा आसीत् ? अस्व भवानि, कामं कदाचित् बाल्ये

दिलेरखानेन सह संमिल्य अस्माभिः आबासाहेबानां मनःक्लेशः समुत्पादितः । तथापि बालिश्यसुलभस्य जीर्णकालस्य तस्य अपराधस्य एतावान् प्रचण्डो दण्डः ? कविजी, कच्चित् जगन्मातैव अस्मासु न कुपिता स्यात् ?

कविः कलशः - न हि, न हि, महाराज ।

शंभुराजः - आबासाहेब, तैः कूटप्रयोगो रचितः । अस्मासु क्रोधवशात्, केवलम् अस्मद्वैरप्रतिमोचनाय, तैः समग्रां राज्यश्रियं रसातलं नेतुम् ईहितम् । नासीत् अस्माकं कापि तेषां प्राणापहरणलालसा । आबासाहेब, ईश्वरं साक्षीकृत्य ब्रूमः । आबासाहेब, तेषां ज्येष्ठतां मनसि कलयद्भिर् अस्माभिः द्विवारं सोढाः तेषाम् अपराधाः । किं तु अस्माभिः सह सर्वं राज्यमेव विनाशयितुम्, सर्वनाशं कर्तुम् तैः समीहितम् । अत एव..... केवलम् अत एव....

(गह्वरितः)

येसूदेवी (सावेगं तमुपगम्य हस्ते गृहीत्वा) - महाराज, महाराज, ननु किमारब्धम् इदं भवता ?

कविः कलशः - देवि, कोऽपि कालः श्रमातिरेकात् क्लान्तगात्रस्य महाराजस्य चित्तवृत्तिः नास्ति प्रकृतिस्था । नात्रभवान् अस्माकं शृणोति । अधुना देव्यैव साग्रहं कथनीयम् । न्यूनतो न्यूनं पञ्चषाणि दिनानि राजकार्याणि परित्यज्य कापि दूरं विविक्तस्थानम् आश्रित्य विश्रामः सेवनीयः ।

येसूदेवी - युक्तमाह भवान् ।

शंभुराजः - अस्माभिः विश्रामः सेवनीयः ? तन्न । देवि, तन्न भविता ।

येसूदेवी (सनिर्धारम्) - तदेव भविता, महाराज । आज्ञेयम् अस्माकम् । 'सखी राज्ञी जयति' इति राजमुद्रा भवतैव अस्मभ्यं प्रदत्ता नु ? महाराज, भवांश्चेत् अस्मदाज्ञां न परिपालयितुम् इच्छेत्.....

शंभुराजः (सावेगम्) - न हि न हि, सखि राज्ञि, यस्मिन् क्षणे तव आज्ञाभङ्गो भवेत्, तस्मिन्नेव क्षणे शंभुराजस्य कवचकुण्डलानि अधोगलितानि स्युः ।

येसूदेवी - तेन हि कतिपयदिनानि विश्रामाय भवान् प्रस्थास्यते । कविजी, क्व महाराजं नेष्यथ ?

कविः कलशः - यदि देव्याः अनुमतं स्यात् तर्हि संगमेश्वरं गत्वा देसाई-भवने निवासं करिष्यामः । बहोः कालात् पूर्वं संकल्पितं भगवत्याः अनुष्ठानमपि अधुना संपादयिष्यामः ।

येसूदेवी - तथास्तु । संगमेश्वरस्थितस्य आर्यपुत्रसंरक्षणविषये नास्माकं कापि चिन्ता स्यात् । श्वः प्रभाते संगमेश्वरे आर्यपुत्रस्य सर्वा व्यवस्थां स्वयं सुविधाय वयं रायदुर्गं गमिष्यामः । कविजी, आरभ्यतां प्रयाणसिद्धता ।

शंभुराजः - किं तु, देवि.....

येसूदेवी - मास्तु राज्यव्यवहारविषये आर्यपुत्रस्य काऽपि चिन्ता । न हि भवतो दूरस्थित्या कोऽपि वज्रपातो भविष्यति । असंनिहिते भवति वयमपि सावधानं राज्यधुरं वक्ष्यामः ।

शंभुराजः - कच्चिन्न उन्मत्ता देवी ? इतो मुहूर्तपूर्वमेव वार्ता प्राप्तास्ति यत् शाहजातः शहाअलम् रायदुर्गं निरुध्य स्थितोऽस्तीति ।

येसूदेवी - अलं चिन्तया । समर्था वयं शाहजातस्य प्रतिकारं चिन्तयितुम् । अन्तःपुरे वयं युष्मान् प्रतीक्षामहे । कविजी, आदिश्यतां सेना प्रयाणाय । (परावृत्य निष्क्रान्ता)

शंभुराजः (तां दृष्ट्या पिबन्) - अहो अस्या रूपम् ! अहो ओजस्विता ! अहो आवेशः ! कविजी, एतत् पश्यन् मन्ये अस्यां स्वप्राणा अपि बलीकर्तव्याः ।

(इति द्वितीयः प्रवेशः)

तृतीयः प्रवेशः

औरङ्गजेबः - तो ये है गणोजिराजे शिके - येषां शौर्यं, नीतिनैपुण्यं तथा च स्वामिभक्तिः सर्वम् एतावत्कालपर्यन्तं केवलं श्रवणविषयः आसीत् ? एतावान् महामात्रोऽयं प्रधानपुरुषः, किं तु न खलु स शंभुराजः एनं संतोषयितुं समर्थः ?

शेखनिजामः - केवलं भुक्तिभूम्यर्थं महाराज । सापि अस्य पितृपैतामही स्वभूता भूमिः ।

औरङ्गजेबः - अफसोसकी बात है । नूनम् अनेन शंभुराजेन उन्मत्तेन भवितव्यम् । यदि शिवाजिराजः अद्य अजीविष्यत्, नासौ एतादृशं प्रमादम् अकरिष्यत् । कथं गणोजिराज ?

गणोजिः - यथाज्ञापयति देवः ।

औरङ्गजेबः - अयं खुदा मालिक । यदि गणोजिसदृशस्य महामात्रस्य इयम् अवस्था, का कथा प्राकृतजनानाम् ? कियन्तु दीनजनः तेन शंभुराजेन पीडितः स्यात् ।

गणोजिः - किमत्र ब्रूयां, महाराज । तत्र छत्रपतिसभायां सर्व एव मन्त्रिणः सेनानायकाश्च सर्वथा निष्प्रभा हतबलाश्च संजाताः सन्ति । सर्वोऽपि राज्यव्यवहारः तस्य कान्यकुब्जीयस्य कवेः इच्छानुसारी ।

शेखनिजामः - किं तु कथमिव न कोऽपि राजानम् आक्षिपति ?

गणोजिः - कस्तावत् आक्षिपेत् ? सर्वोऽपि निजप्राणरक्षापरः । यदि कश्चित् अक्षरमात्रेणापि विरुन्ध्यात्, तर्हि सुनिश्चितम् तस्य असूर्यपश्यः काराकक्षः, पर्वतस्य शिखरात् अधःपातो वा ।

औरङ्गजेबः - तोबा, तोबा ! एतावत् औद्धत्यम् ! एवम् उन्मादः !

गणोजिः - अथ किम् ? अष्टौ प्रहरान् मद्यपानम्, मदिराक्षयश्च ।

औरङ्गजेबः - तत् किमयं शंभुराजः गतानि सप्ताष्टानि वर्षाणि मदिरामदमत्त एव अस्माकं सेनाः उत्सादयति ?

गणोजिः - न तथा, महाराज । न तथा । ख तान् अस्माकं

भुक्तिभोजकानां पराक्रमः ।

औरङ्गजेबः - अच्छा ।

गणोजिः - कुतोऽन्यथा अस्माकं खाविन्दचरणारविन्दयोः प्रार्थनावकाशः ? क इव क्षणे क्षणे अवमानं सहेत ? जहांपनाह, यदि अस्माकम् अयं छत्रपतेः सिंहासनं प्रति निष्ठाभङ्गः स्यादेव, तर्हि स केवलं स्वाभिमाननिमित्तमेव ।

औरङ्गजेबः - अयं खुदा मालिक । अत एव, युष्मत्सदृशानां स्वाभिभक्तानां दक्षिणापथस्य च प्रजाजनस्य संभाजिदुःशासनात् विमोचनार्थमेव, युष्माकम् अस्मिन् पार्वतीये प्रदेशे गतानि सप्त वर्षाणि वयं निविष्टाः स्मः । एकमेव वयम् इच्छामः— न्याय्यो राज्यव्यवहारः, प्रजायाश्च शुभाशिषः । ला इलाह इल्लीला मोहम्मद रसूल्लीला (जपामालाया मणीन् संचारयति ।) गणोजिराज, युष्माकम् अवमानकारी अयम् उद्धतः नारकीयश्च संभा अविस्मरं पाठं पाठनीयः इति वयं मन्यामहे । कथं वा भवान् मन्यते ?

गणोजिः - युक्तमाह महाराजः ।

औरङ्गजेबः (शनैः) - कुत्रास्ति स हताशः ?

गणोजिः - अम्बाघाटस्य अधस्तात् । संगमेश्वरे देसाईनिवासे ।

औरङ्गजेबः - कथमिव संगमेश्वरे संभाजिवासः ?

गणोजिः - प्रकृतेः स्वास्थ्याकाङ्क्षी विश्रामहेतोः तत्र गतोऽस्ति सः । श्रूयते भगवत्या अनुष्ठानमपि संकल्पिमस्ति । पञ्चषाणि दिनानि तत्र वासः भविष्यत्येव ।

औरङ्गजेबः - सविधे महती सेनापि स्यादेव ।

गणोजिः - नैवं महाराज । न हि अम्बाघाटेन अवतरणसाहसं मोगलसेना कुर्याद् इति विस्मयेन शंभुराजेन सर्वाऽपि सेना रायरीं प्रति प्रेषिताऽस्ति । अधिकतोऽधिकं शतम् अर्धशतं वा अश्वारोहाः तत्समीपे स्युः ।

औरङ्गजेबः - न कोऽपि भवतोऽत्र संदेहः ?

गणोजिः - कथमिव संदिग्धं महाराजाय निवेद्यते? अस्माकं चरैरेव इयं वार्ता आनीता ।

औरङ्गजेबः - तेन हि अनुत्तराः स्मः ।

गणोजिः - तथापि महाराज, कश्चित् समयोऽस्ति अस्माकम् ।

औरङ्गजेबः - हां हां, बताइये । कौऽसौ समयः ?

गणोजिः - शंभुराजस्य प्राणा रक्षणीयाः । यदि शाहेनशाहः तथा इच्छति, आजीवितं सः कुत्रापि दुर्गे कारागारे बन्धनीयः ।

औरङ्गजेबः - मतलब ?

गणोजिः - शाहेनशाह, अस्माकं भगिनीपतिः सः ।

औरङ्गजेबः - अच्छा । तथास्तु । निश्चिन्तोऽस्तु भवान् । न वयं निरर्थं कस्यापि शिरच्छेदकामुकाः । यदा दिवंगतः शिवाजिराजः आगराम् आगतः, तदा अस्माभिः तस्य सर्वान् अपराधान् मर्षयित्वा ससंमानं तस्मिन् व्यवहृतम् । किं तु अफसोस ! स दास्याः पुत्रः रामसिंहः शिवाजिराजम् अन्यथा ग्राहयामास (दीर्घं निश्चस्य)—आवयोश्च मध्ये अन्तरायः संवृत्तः । खुदाकी मर्जी । किं तु गणोजिराज, श्रूयते यत् अन्तिमेषु दिनेषु शिवाजिराजोऽपि अस्मिन् कुपुत्रे रुष्ट इव आसीत् । अपीदं सत्यम् ?

गणोजिः - एवं न्विदम् । रामराजमेव सिंहासनस्थं महाराजः पेच्छत् । तेषु उपरतेषु इदं घटितप्रायम् आसीत् । किंतु अन्तरैव संभाजिराजेन सेनानायकाः वशीकृताः ततश्च.....

औरङ्गजेबः - अफसोसकी बात है । तर्हि शिवाजिराजस्य अन्तिमेच्छा अवश्यं पूरणीया ।

गणोजिः (अतीव नत्वा). - अतीव अनुगृहीता स्यात् मराठीप्रजां, शाहेनशाह । यदि रामराजश् छत्रपतिः स्यात्, तर्हि निश्चिन्ता भवेयुः । सर्व एव भुक्तिभोजकाः ।

औरङ्गजेबः - तेन हि, शेखसाहेब, अस्यामेव रात्रौ प्रस्थाय अम्बाघाटम् अवतरत, ततश्च.....

शेखनिजामः - किं तु खाविन्द, यदि मध्यरात्रे एव अम्बाघाटम् अवतीर्य संभाजिः बन्दिग्राहं ग्रहणीयः, तर्हि सेनाया.....

औरङ्गजेबः - महती हानिः स्यात्, एवमेव नु ? को दोषः ? अन्यथाऽपि सा भवत्येव । अयम् अवसरस्तु अहापनीयः ।

शेखनिजामः - द्रव्यस्य मुक्तव्ययोऽपि आवश्यकः ।

औरङ्गजेबः - सम्यग् जानीमो वयं द्रव्यबुभुक्षितान् दाक्षिणात्यान् । अत एव सर्वं कोशम् आदायैव वयम् अत्र अवतीर्णाः । यावदिच्छं तत्क्षणं लभ्येत ।

शेखनिजामः - तेन हि सिद्धमेव कार्यम्, जहापनाह ।

(इति तृतीयः प्रवेशः)

चतुर्थः प्रवेशः

(बहादुरगडः । मोगलकारागारे तमोमयो भूमिकक्षः । निगडवद्धौ कविजी-शंभुरायौ सोपानपङ्क्तिम् अवतरतः ।)

कविः कलशः (भयभीतः) - महाराज ।

शंभुराजः - कुतः स्थिता यूयं, कविजी ? गच्छताग्रतः ।

कविः कलशः - अग्रतः ? महाराज, अग्रतस् तावत् सर्वम् अन्धं तमः ।

शंभुराजः - का क्षतिः ? गच्छताग्रतः । ननु बुद्ध्यैव युष्माभिः अस्मिन् अन्धकारे अस्माभिः सह आत्मा क्षिप्तः । अवतरतः सोपानम् ।

(कविः कलशः भीतभीतोऽवतरन् स्वलिप्तपादः आक्रोशन् अधः पतति । शृङ्खलाबद्धोऽपि शंभुराजः तं संस्तभ्य उपवेशयति । ततः...)

कविजी, सकृत् आक्रन्दितं युष्माभिः, तत् क्षम्यते अस्माभिः । ननु इयं तावत् नान्दी आगामिनः वेदनाविटम्बनामयस्य भीषणनाट्यस्य ।

पुनश्चेद् अक्षरमपि युष्माकं मुखात् निःसरेत्, तर्हि सर्वमपि युष्माकं

कवित्वं कपर्दिकिव शून्यमूल्यं मन्तव्यं भवेत् । (ततः प्रविशति पृष्ठतः सोपानम् अवतरन् मुकर्बखानः ।)

मुकर्बखानः - राजन्, अद्य चतुर्दशो दिवसो भवतो बन्दिग्राहं गृहीतस्य । प्रत्यहं वयं युष्मान् अवबोधयामः । तथापि युष्माकम् औद्धत्यं तदवस्थमेव !

शंभुराजः (तद्वचनम् अवधूय) - कविजी, साक्षात् मृत्युरपि यदि पुरःस्थितः, तर्हि सोऽपि उन्नतया कन्धरया प्रत्युद्गन्तव्यः, सत्यं नु ?

मुकर्बखानः - राजन्, श्वः प्रभाते युष्माकम् अवमानयात्रा भविष्यति । ततश्च पातशाहेन दण्डघोषणम् । क्रियताम् अस्मद्वचः । क्षमां याच्यतां पातशाहः । वयं....

शंभुराजः (पुनरपि तद्वचनम् अनादृत्य) - कविजी, नियतकर्तव्यस्य परिपालने मृत्योरपि स्वागतीकरणे अस्ति कश्चित् उन्मादः, यो मदिरातोऽपि मदंकरः । सत्यं नु ?

कविः कलशः - महाराज, अपि एकं सुभाषितं श्रावयामि ?

शंभुराजः - श्राव्यताम्, अवश्यं श्राव्यतां कविजी ।

कविः कलशः - राजन्, राजन्

सजीवं दधुकामस्त्वां चितां रचयते रिपुः ।

त्वं तु भणसि —

दाहोऽपि शिशिरे तीव्रे किमप्युन्मादकारणम् ॥

शंभुराजः - साधु । कविजी, साधु । (उच्चैर्हसति । मुकर्बखानः क्रोधात् निष्क्रान्तः । कविः निद्रितः । शंभुराजोऽपि उपविशति । ततः निश्चस्य, शनैः) कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । (नेत्रे निमील्य भित्तिमाश्रयति । मन्दं मन्दम् अक्षराणि ओष्ठाभ्यां निःसरन्ति)

आर्ये जननि, अलम् एवं कोपेन । शपथपूर्वं ब्रवीमि, अस्माभिः सा अपहृता, न तु तस्यां एकवारमपि अनार्यम् आचरितम् । (ततः श्रूयते

इयं धीरगम्भीरा कृष्णी -)

“युवराज, पितृहृदयं वक्ति । न विस्मर्यताम् । मा पुनः कदापि भवान् क्रोधवशाद्वा प्रमादाद्वा आलमगिरस्य हस्तपतितो भवतु ।...”

शंभुराजः - आबासाहेब !

“तस्य कालसर्पस्य पुच्छं द्विवारं पादाहतं कृत्वा तस्य भीषणबन्धात् भवान् मुक्तोऽस्ति । किं तु युवराज, यदि पुनः कदापि भवान् तस्य हस्तगतः स्यात्, तर्हि.... युष्मान् मोचयितुं तदानीम् आबासाहेबा न भवेयुः....

शंभुराजः - आबासाहेब !

(शंभुराजः, न जाने किं स्वप्नं पश्यन् उत जागरित एव, ‘येसू, येसू’ इति आह्वयति । सहसा च पश्यति सोपानम् अवतरन्तीं येसूदेवीम् । ‘महाराज्ञि!’ इत्याकुश्र्य शंभुराजः उत्तिष्ठति । ‘अम्मो, आर्यपुत्र !’ इत्युक्त्वा येसूदेवी सत्वरम् अवतरति । प्रकाशः केवलं येसूदेवीं दर्शयति । अन्यत् सर्वं, शंभुराजोऽपि, तमोलीनम् ।)

महाराज्ञि ।

येसूदेवी (कृतककोपेन) - ‘महाराज्ञि ? अन्तःपुरेऽपि ‘महाराज्ञि’ ?

शंभुराजः (ताररवेण) - महाराज्ञि, नेदम् अन्तःपुरम् । इदं खलु कारागृहम् ।

येसूदेवी (अञ्चलेन मुखम् आच्छादयन्ती; समञ्जुहासम्) - अहो नु खलु भोः ! कदाप्रभृति नु अस्माकम् अन्तःपुरं कारागृहायते आर्यपुत्रस्य ? शंभुराजः (व्याकुलः) - ननु किं भणसि, येसू ? (हस्तौ प्रदर्श्य) ननु इमौ निगडबन्धौ पश्य, येन ते प्रत्ययो भवेत् ।

येसूदेवी - हा धिक् ! को नामायम् असदृशः परिहासः ? ननु इयं तावत् पुष्पमाला या आर्यपुत्राय रोचते इति कृत्वा अस्माभिः स्वयं गुम्फित्वा भवतः हस्तार्पिता कृता । भवांस्तु...

शंभुराजः - इयम् ? अपीयं पुष्पमाला ? कच्चिन्न वयं क्रूरस्य परिहासस्य आस्पदं क्रियामहे ?

येसूदेवी (तस्य हस्तं हस्ते गहीत्वा) - उपवेष्टव्यम् । कियन्तु क्लान्तं

मुखारविन्दम् । अपि पुनरपि कश्चित् अशुभः स्वप्नो दृष्टः ?

शंभुराजः (गह्वरितः, शृङ्खलाबन्धं स्पृशन्) - येसू, येसू, यदि नायं स्वप्नः स्यात्, तर्हि घृष्टमांसा एताः शृङ्खला अपि वयं पुष्पमालीकरिष्यामः ।

येसूदेवी (हस्ते गृहीत्वा तम् उपवेशयन्ती) - अलम् असंबद्ध-भाषितेन । मुहूर्तं सुखमास्यताम्, विस्मयं च आलप्यताम् । गतेषु कियत्स्वपि दिनेषु - यत्सत्यं वर्षेषु- नास्माभिः एतादृशः विविक्ते आलापावसरः लब्धः । सत्यं नु ?

शंभुराजः (अधुना निःसंदेहः) - असंशयम् । नैव अस्माभिः तादृशोऽवसरः लब्धः । तथापि... तथापि... येसू, अधुनैव मुहूर्तपूर्वं निद्रया अस्माकं नेत्रे किञ्चिदिव निमीलिते... अस्माभिश्च दृष्टः एको भीषणः स्वप्नः, नितान्तम् अशुभः स्वप्नः । दृष्टं यत् संगमेश्वरे असावधानान् अस्मान् आसाद्य आलमगिरस्य सेनानायकः अस्मान् बन्दिग्राहम् अगृह्णात् । ततश्च.....

येसूदेवी - किमत्र चित्रम् ? नायं युष्माकं प्रथमावसरः अशुभस्वप्नदर्शनस्य ।

शंभुराजः - किं तु, येसू...

येसूदेवी - ननु भणामि, अलमिदम् । अद्य ऽ ऽ वयंऽऽ युष्मभ्यं किमपि कौतुकं कथयितुकामाः स्मः ।

शंभुराजः (उल्लसितः) - कौतुकम् ? बालराजविषयकम् ? (उपविशन्) कथय । कथय । अहमपि तुभ्यं किमपि कौतुकं निवेदयिष्यामि ।

येसूदेवी - शृणुत तर्हि । अद्य अपराह्णे शाहुराजः बाल्यसुलभया आकस्मिकतया युष्मान् द्रष्टुम् ऐच्छत् । न किमपि शृणोति । अन्ते निरुद्धः स मया कापि । किं तु न जाने कदा मम दृष्टिपथं परिहृत्य पलायितः.....

शंभुराजः - साधु च अस्माकं मन्त्रशालां प्राप्तः । वयं तावत् तदानीम् आङ्गलप्रतिनिधिं कठोरं निर्भर्त्सयमाना आस्म । अत्रान्तरे

इदम् आवयोः दुर्लालितं पुत्ररत्नं तत्र आगतम्, अस्मांश्च बालहस्ताभ्यां सुदृढं गृहीत्वा हठः प्रारब्धः, 'अश्वक्रीडां कुर्वः । नीचैर्नम । आरोक्ष्यामि' इति ।

येसूदेवी (विस्मिता) - अम्मो ! ततस्ततः ?

शंभुराजः (मुक्तं हसन्) - किं ततस्ततः ? अन्ते बालराजं पृष्ठम् आरोप्य अश्वायितम् अस्माभिः मन्त्रशालायाम् । 'इया' 'इया' कृत्वा कृतः गतागतसंचारः ।

येसूदेवी (उत्थाय, तारस्वरेण) - तस्य आङ्गलप्रतिनिधेः पुरतः ?

शंभुराजः (ताम् उपवेशयन्) - उपविश । सोऽपि मनुष्यः । सन्ति तस्यापि अपत्यानि । तां निर्भर्त्सनां क्षणं विस्मृत्य उभाभ्यामपि आवाभ्यां पार्श्वोपपीडं हसितम् । अन्ततः कविजीभिर् आगत्य कृतककोपेन विशालीकृतनेत्रैः बालराजः अस्मत्पृष्ठात् अपकृष्टः । अन्यथा, इतोऽपि...

येसूदेवी - किम् 'इतोऽपि' ?

शंभुराजः - बहिर्गत्वा रथायाम् अश्वक्रीडा कर्तव्या इति बालराजः ऐच्छत् । (मुक्तं हसति ।)

येसूदेवी - अहो नु खलु भोः । नेदं बालराजेन कथितम् ।

शंभुराजः (हसन्) - किं कथितं तर्हि ?

येसूदेवी - क्रोधेन आविष्टः बालराजः अन्तःपुरम् आगतः, अस्मांश्च अवदत्, 'अम्ब, शीघ्रं देहि मे एकं खड्गम् ।

शंभुराजः - खड्गम् ? किमर्थम् ?

येसूदेवी - अवदत् "एष गत्वा योऽसौ आलमगीरो वा औरङ्गजेबो वा तस्य हस्तपादं छिनत्ति" ।

शंभुराजः - अयि, एवम् ।

येसूदेवी - श्रूयताम् अग्रे । बालराजेन उक्तम् - 'महाराजः सदैव आलमगीरः आलमगीरः इत्याक्रोशति, येन केनापि च सह औरङ्गजेबम् उद्दिश्य भाषते । किं वयं नाम न केऽपि ?

शंभुराजः - साधु । बालराज, साधु ।

येसूदेवी - ननु यत् श्रोतव्यम् तद् इतः परमेव । अस्माभिः उक्तम् (सहसा स्थित्वा, किमपि शृण्वती इव) अम्मो, प्रबुद्ध इव बालराजः ।

आर्यपुत्र, क्षणं स्थातव्यम् । (त्वरया गन्तुं प्रस्थिता ।)

शंभुराजः (उत्थाय, तां हस्ते गृहीत्वा) तिष्ठ, येसू, तिष्ठ ।

येसूदेवी (आत्मानं मोचयित्वा अपसरन्ती) किमिदम् ? ननु बालराजः उत्थितः । किं स न स्वापनीयः ? इयमहम् आगतैव । (गच्छन्ती पुनरपि स्थित्वा) इदं तावत् श्रूयताम् । ता हस्तार्पिताः पुष्पमालाः न च्छेत्तव्याः ।

शंभुराजः (शृङ्खलाः प्रेक्षमाणः) - न छेत्स्यामः ।

येसूदेवी - पराङ्मुखीषु अस्मासु इतो न अन्यत्र गन्तव्यम् ।

शंभुराजः - न । न गमिष्यामः । किं तु येसू, येसू.....

(निष्क्रान्ता येसूदेवी । अधुना शंभुराजोपरि प्रकाशः । अन्धकारतः येसूदेव्याः मधुराः शब्दाः श्रूयन्ते —)

शिवस्वरूपं स्मर्तव्यं

स्मर्तव्यः शिवविक्रमः ।

स्मर्तव्यश्च महोद्योगः

शिवराजस्य भूतले ॥

स्मर्तव्यः शिवराजोऽसौ

तृणीकुर्याच्च जीवितम् ।

इहामुत्र च वस्तव्यं

कीर्तिरूपेण सर्वदा ॥

कुर्याद्विशेषमेतस्मात्... कुर्याद्विशेषमेतस्मात्... कुर्याद्... इदानीं

शंभुराजः सर्वथा जागरितः । इतस्ततः पश्यन् व्याकुलो भूत्वा—)

शंभुराजः - अम्ब भवानि ! ज्येष्ठाम्ब ! आबासाहेब ! येसू !... स्वप्न एव तर्हि सः, इदमेव (शृङ्खलाबन्धं प्रेक्षमाणः) इदमेव सत्यम् ।

(अवसीदन्) क्रूरं कठोरं निर्दयं सत्यम् । (उच्चैराक्रोशति ।) ये ऽऽ स

S S, वत्स शाहो SS । (क्षणं हताशः अधोमुख आस्ते । द्वितीय एव क्षणे दुःखम् अवधूय उत्तिष्ठन्) अथ वा, अयुक्तमिदं हृदय- दौर्बल्यम् । भोः छत्रपते शंभुमहाराज, नैतत् कश्मलं त्वयि उपपद्यते, विशेषतश्च अस्मिन् विषमावसरे । ज्येष्ठाम्ब, ज्येष्ठाम्ब, केवलं भवदीयं सत्त्वगुणम् इच्छामि, नान्यत् किमपि । आबासाहेब, आबासाहेब- श्वः प्रभातम् आरभ्य मरणक्षणं यावत् अस्माकं पृष्ठतः तिष्ठत, अस्य मुग्धस्य शंभुबालस्य पृष्ठतस् तिष्ठत । केवलं पृष्ठतस् तिष्ठत । आबासाहेब, एते वयं प्रतिजानीमः, न वयं कदापि दैन्यं दर्शयिष्यामः, न कदापि चरणावपातं औरङ्गजेबं शरणं यास्यामः । ...भवतु नाम औरङ्गजेबोऽपि कियन्तु खलु सः इमं क्षुद्रं देहकं पीडयिष्यति ? (कुक्कुटः विरौति ।) हन्त । आगतः स समयः । प्रारब्धः अन्तिमोऽध्यायः । इदानीम् इहलोकः आप्रष्टव्यः । अयि भोः मम नेत्रे, दृष्टं युवाभ्यां लावण्यम् । बाष्पायितं परदुःखेन । इदानीं निर्वाणं गच्छतम्, यथा कश्चिदीपः । हे जिह्वे, आस्वादितास् त्वया सर्वे रसाः । स्तुताः गुणाः । उच्चारिताः प्रीतिशब्दाः । अधुना छेदनार्थं सिद्धा भव । हे हस्तौ, युवाभ्यां खड्गो धृतः । कृतः पराक्रमः । आलिङ्गिता एका महानुभावा लावण्यलतिका सम्राज्ञी । अधुना सुखेनैव छिन्नौ भवतम् । नायं स्वराज्यस्य कृते छत्रपतेः कश्चिन् महान् त्यागः (नेपथ्ये विविधानां वाद्यानां ध्वनयः श्रूयन्ते। सोपानोपरि दीपिकाप्रकाशः ।) कविजी ! कियन्तु सुखं सुप्ताः स्थ यूयम् । (तम् उत्थापयितुम् आरभते) कविजी, जागृत । जागृत कविजी । न शंभुराजो युष्मान् उत्थापयति, नियतिरेव मद्दस्तेन भवन्तम् उत्थापयति ।

कविजी (भयभीतः उत्तिष्ठन्) - महाराज, महाराज ।

शंभुराजः - उत्तिष्ठत कविजी । नाद्यापि रामराज्यम् अवतीर्णम्, यत्र भवत्सदृशः कविवरः सुखं स्वापं लभेत । एत । अवमानयात्रा अस्मान् प्रतीक्षते ।

इति चतुर्थः प्रवेशः ।

पञ्चमः प्रवेशः

औरङ्गजेबः - आसद ।

आसदखानः - आज्ञापयतु जहांपनाह ।

औरङ्गजेबः - यं बन्दिनं मुकर्बखाँ अत्र आनयति, अपि स सत्यमेव नारकीयः संभाजिः ?

आसदखानः - कोऽत्र संदेहः? संभाजिरेव सः । ननु तथैव चार-
वार्ता ।

औरङ्गजेबः - आम् । एवं न्विदम् । कुतः पूर्वमेव वयं न स्मारिताः ?
अत्र प्राप्तस्य मरगठराजस्य अवमानयात्रा अस्माभिः आज्ञप्ता
आसीत् ।

आसदखानः - अनुष्ठीयते सा आज्ञा, जहांपनाह ।

औरङ्गजेबः - अपि वाद्यानि वाद्यन्ते ?

आसदखानः - एवम् । किं च उपहासार्थं विदूषका अपि तस्य
परितः नृत्यन्ति ।

औरङ्गजेबः - नेदं पर्याप्तम्, आसद । स दास्याःपुत्रः प्रतिपदं
पीडनीयः ।

आसदखानः - तदपि क्रियते । अन्तरान्तरा शूलिनः तं विध्यन्ति,
बालाश्च तदुपरि लोष्ठक्षेपम् अश्मपातं च कुर्वन्ति ।

(नेपथ्ये वाद्यध्वनिः, कोलाहलश्च ।)

आसदखानः - आगता अवमानयात्रा, हुजूर । (मुकर्बखानः प्रविशति।)

औरङ्गजेबः - संभाजिम् उपस्थापय ।

मुकर्बखानः - यदाज्ञापयति देवः ।

औरङ्गजेबः - तिष्ठ । अपि बन्दी कात्स्न्येन अन्विष्टः ?

मुकर्बखानः - अन्विष्टः, हुजूर । नास्ति तत्समीपे किमपि शस्त्रम् ।

औरङ्गजेबः - अपि हस्तौ निपुणम् अन्विष्टौ ? कदाचित् व्याघ्रनखानि
कुत्रापि निगूहितानि स्युः ।

मुकर्बखानः - मास्तु कापि चिन्ता, हुजूर । बन्दी सर्वथा शृङ्खलानियमितोऽस्ति ।

औरङ्गजेब - आनयत तर्हि तं, किं तु सावधानम् । स्थापयत तम् अस्मत्तः दशहस्तान्तरे । शिवाजेः खल्वसौ सुतः । को नु वेद, शृङ्खलां भङ्क्त्वा दूरादपि अस्मान् आक्रमिष्यति ।

(ततः प्रविशति निगडितहस्तपादः शंभुराजः । मुखनासिकाभ्यां निःसृतपूर्वं रुधिरम् अधुना शुष्कम् । शूलेन स्थाने स्थाने विद्धं गात्रम् । वस्त्राणि रक्तरञ्जितानि । शंभुराजः छत्रपतेः औन्नत्यानुसारं धीरोद्धतस् तिष्ठति । पश्चात् प्रविशति कविः । तथैव च धीरोद्धतगतिः । शंभुराजः औरङ्गजेबम् उपगच्छति । औरङ्गजेबः कतिचित् पदानि अपसरति । ततश्च सहसा क्षितितले जानुनी निधाय नमाजपठनम् आरभते ।)

कविः कलशः (लब्धस्फुरणः) - महाराज, अपि एकां दोहां श्रावयामि ?

शंभुराजः - श्राव्यताम् । अवश्यं श्राव्यताम् । कविजी, एतावत्पर्यन्तम् अस्माभिः युष्माकं कोमलकाव्यकौशलकला लीलावती भारती रायदुर्गस्य राजप्रासादे महता वैभवेन श्रुता । इदानीम् अत्र - मूर्तिमन्मृत्योर् अस्यां सभायाम् - अवमानशूलेन तोदं तोवं विप्रकृता युष्माकं प्रतिभा यान् नवनवोन्मेषान् विलासयिष्यति, तान् श्रोत्राभ्यां पातुम् वयम् उत्सुकाः स्मः । ब्रूत ।

कविः कलशः - राजन् ।

तुअ तप तेज निहारके, तखत तज्यो अवरंग ।

(पुनरपि पठति)

आसदखानः - धिक् । शान्तम् । पिधेहि तुण्डम् ।

शंभुराजः - साधु । कविजी, साधु । इयम् एका पङ्क्तिः अलम् । शेखनिजाम, यूयं दाक्षिणात्याः । नावगता स्यात् दोहा । अतः विवृणुमः । कविर्वक्ति- 'भो राजन् । त्वां दृष्ट्वा पातशाहः सिंहासने धीरोद्धतम् उपवेष्टुमपि विस्मृतवान् । तुभ्यं राजवन्दनां दातुं सः

अधोऽवतीर्णः । भूमिं लग्नः ।' — कविजी, यदि वयं रायदुर्गे अभविष्याम, तर्हि अस्य श्लोकार्धस्य कृते युष्मभ्यम् अस्मत्कण्ठगतं मौक्तिकसरम् अदास्याम । अस्मिन् क्षणे तावत् वर्तते केवलं हस्तगता शृङ्खला । ब्रूत, किं पारितोषिकं प्रदास्यामः ?

कविः कलशः (अश्रुमुखः) - युष्माकं धैर्यम्, महाराज । उपस्थितस्य भीषणस्य मरणस्य स्वागतीकरणक्षमं युष्माकम् अलौकिकं धैर्यम् । शंभुराजः - कविजी ! कविजी ! कुतस् तादृशधैर्यार्थं वयम् अभ्यर्थ्यामहे ? स्मरत पुण्यश्लोकं ज्येष्ठराजम् । आबासाहेबान् स्मरत। तान् धैर्यं याचध्वम् । अनेकदा तेषां पुरतः उपस्थितो मृत्युः तान् दृष्ट्वा विलज्जितः । यथा आगतः तथैव निवृत्तः । यदि वयम् उन्नत- कन्धराः तिष्ठामः, तर्हि तत् तेषाम् अगण्यपुण्यराशेः फलम् ।

कविजी (भारितः) - महाराज, महाराज !

आसदखान - धिक् । शान्तम् । किं न पश्यथः पातशाहोऽत्र नमाजपठनपरः इति ?

औरङ्गजेबः (हस्तम् उद्यम्य) - आसद, इदम् उद्दामं कवित्वं पठतः अस्य कवेः जिह्वां श्वः सूर्योदयात् पूर्वम् उच्छिन्त ।

आसदखानः - यदाज्ञापयति देवः ।

औरङ्गजेबः - तर्हि आसद, अयं स च्छत्रपतिः संभाजि-महाराजः ?

शंभुराजः - कविजी, अयं स शाहेनशाह-औरङ्गजेबः ?

औरङ्गजेबः - शंभुराज, येन राजवैभवेन युष्मदीये राज्ये ग्रामे ग्रामे यात्रापुरःसरं यूयम् अस्माभिः अत्र आनीताः, तं दृष्ट्वा युष्माकं हृदयं तृप्तं स्मान्नु ?

शंभुराजः - युक्तमेव आह शाहेनशाहः । अस्माकं सहस्रशः प्रजाजनाः यत् आत्मनो राज्ञः अवमानयात्रां दृष्ट्वा मुक्तकण्ठम् अरुदन्, तत् कथमिव अस्माभिः अन्यथा द्रष्टुं शक्यमासीत् ? शाहेनशाह, नेदं भाग्यं युष्माकं भाललिखितम् ।

औरङ्गजेबः - किं तु राजन्, इदमेकं तावत् अस्माकं महत् दुःखं जनयति, एतादृशीं शोभनां यात्रां द्रष्टुं युष्माकं तातपादाः, छत्रपति-शिवाजिमहाराजाः जीविताः न सन्ति । यदि ते अभविष्यन्...

शंभुराजः - न तथा शाहेनशाह, प्रमाद्यति भवान् । यद्यद्य आबासाहेबाः अजीविष्यन्, तर्हि ते इतोऽपि वैभवशालिन्या शोभायात्रया भवन्तमेव रायदुर्गम् अनेष्यन् ।

औरङ्गजेबः (क्रोधान्धः) - संभाजी !

शंभुराजः (समानत्वेषेण) - औरङ्गजेब !

औरङ्गजेबः - जिह्वां नियम्य भाष्यताम्, छत्रपतिमहाराज ।

शंभुराजः - नास्ति अस्माकं कस्यापि कृते नियतजिह्वया भाषणरीतिः, पातशाहसलामत ।—आसदखान, श्वः सूर्योदयात् पूर्वं अस्माकं जिह्वा छिद्यताम् ।

औरङ्गजेबः - आसद, नायं मनुष्यः । सैतान एवायं मूर्तिमान् ।

शंभुराजः - न तथा, महाशय । अयं तावद् युष्माकमेव गौरवोपाधिः, नास्माकम् । नास्माभिः वयोवृद्धः स्वजनकः कारागारे बद्धः, न वा मक्कायात्रामिषेण स्वभ्रातरं उपांशु घातयित्वा विश्वासघातः आचरितः ।

औरङ्गजेबः - अयं कम्बखत ! अयं न भवसि । एष ते मृत्युरूपस्थितः ।

शंभुराजः - मूर्खोऽसि, औरङ्गजेब । कुतो मृत्युर् आगमिष्यति । स तावत् सदा संनिहित एव अस्माकम् ।

औरङ्गजेबः - अरे नारकीय, अपसद । ननु मम बन्दी असि । दत्तमात्रायाम् आज्ञायां श्वमरणं मरिष्यसि । मा विस्मर ।

शंभुराजः - अरे मूर्ख बालक ! आलमगीर । अपि दृष्टं त्वया कदापि श्वमरणम् ? विश्वासघातेनैव नीतायुः कथं वा पश्ये ? तदर्थं शुनः स्वामिनिष्ठा प्रथमं ज्ञातव्या भवति । आबासाहेबानां चिता प्रज्वलिता । तदानीं तेषां वह्नुभः श्वा, स 'व्याघ्रः', व्याघ्रवत् उत्प्लुत्य

तस्यां धडधडायमानायां चितायाम् आत्मानं क्षिप्तवान् । आलमगीर, यदि त्वमिदं पश्येः, नास्य अभागिनः शंभोः त्वं श्वमरणगौरवं कुर्याः ।

औरङ्गजेबः - वक्तुं सुकरमिदम्, राजन् । किं तु कर्तुम् ? ज्वलितैः अलातैः दाहं दाहं यदा तव नखशिखान्तं शरीरं निस्त्वचं करिष्यते, तदा किम् अवशिष्येत ? असह्या वेदनाः, करुणं च आक्रन्दनम् । शंभुराजः - यदि यूयं केवलम् अलातभाषाया एव अभिज्ञाः तर्हि, पातशाहसलामत, कामं उज्ज्वलज्वालायाम् अङ्गारराशौ निधाय अस्मान् निस्त्वचीकुरुत ।

औरङ्गजेबः (अतीव शान्तं) - किं तु राजन्, न्यायार्थं, केवलं न्यायार्थं, वयं युष्मभ्यं एकमपि तावत् अवसरं प्रदातुम् इच्छामः ।

शंभुराजः - शुक्रिया पातशाहसलामत । किं तु नेदानीं तम् अवसरं वयम् उपयोक्तुम् इच्छामः ।

औरङ्गजेबः (व्यूहं परिवर्त्य; कृतकवात्सल्येन) - वत्स शंभो, स्यात् त्वया प्रमादः कृतः, यथा अकबरेण, तथापि त्वं मम पुत्रनिर्विशेषः ।

शंभुराजः - क्षमस्व, पातशाहसलामत । कृपया नैते शब्दाः पुनरुच्चार्याः । अस्माकं तातपादा अतिमहान्त आसन्—नास्ति वयमिव शाहजातः अकबरः भाग्यवान् । मा भवान् इमं प्रमादं पुनरपि करोतु । न हि समग्रायामपि पृथिव्यां तातपादरजसाऽपि कश्चित् तुल्योऽस्ति ।

औरङ्गजेबः - राजन् कामं सुतः रुष्यतु, क्रुध्यतु, दुर्वक्तु वा । न तु पिता तथा कर्तुं शक्नोति । न वयं बहु अपेक्षामहे । एकमेव ब्रूत । गतानि अष्टौ वर्षाणि यूयम् अस्माभिः सह प्रतियुध्यध्वे । तर्कयामहे, कश्चित् शाहजातो वा, अस्माकं सेनानायको वा, प्रच्छन्नं युष्माकं साहाय्यकरोऽस्ति । अपि विद्रोहिणां नामसूचनं भवान् करिष्यति ?

शंभुराजः (स्मयमानः) पातशाहसलामत, इममेव प्रश्नं यदि अस्माभिः भवान् पृष्टः ? (पातशाहस्य मुखविकारं दृष्ट्वा) अलं चिन्तया । न

पृच्छामः । किंतु सस्यग जानीमो वयं यत् अस्माकम् अनेके

दुर्गाधिपाः, भुक्तिभोजकाश्च प्राणभयाद्वा भुक्तिभूमिलोभाद्वा स्वाविन्द-
चरणारविन्दयोर् मिलिन्दायन्ते ।

औरङ्गजेबः - किं तु राजन्

शंभुराजः - तस्य प्रायश्चित्तकरणार्थमेव साक्षात् छत्रपतिः युष्माकं
पुरतः उपस्थितोऽस्ति ।

औरङ्गजेब - तर्हि शंभुराज, सर्वेऽपि दुर्गाः अस्मदधीनाः कर्तव्याः ।
(शंभुराजः केवलं स्मयते ।) न तावदेव पर्याप्तम् । सर्वोऽपि कोशः
अस्मदायत्तः कर्तव्यो भवेत्

शंभुराजः (हसन्) - एतावदेव ? अन्यद्वा किमपि ?

औरङ्गजेबः (क्रुद्धः) - राजन्, अलं हासेन । संशयारूढाः सन्ति
युष्माकं प्राणाः । यदि अस्मच्छन्दानुरोधेन भवान् वर्तेत, वयं युष्मभ्यं
प्राणदानं प्रसादीकरिष्यामः ।

शंभुराजः (सावहेलम्) - प्राणदानम् ? (सावेशम्) आलमगीर,
छत्रपतयः दानं ददति, न् प्रतिगृह्णन्ति ।

औरङ्गजेबः - एवम् ? तर्हि आसद, श्वःप्रभाते अस्य नारकीयस्य
शुनः नेत्रयोः तप्ताम् आयसशलाकाम् अन्तः सारयत, प्रयच्छत च
अस्मै कामपि नवीनामेव दृष्टिम् ।—छिद्यताम् अस्य उद्दामा जिह्वा,
अनुभवतु चायं पातशाहेन सह निर्गलभाषणफलम् । तस्य हस्तपादं
छिन्त । तं निस्त्वचीकुरुत । किं तु शृणुत । अवधत्त । माऽयम्
उन्मत्तप्रलापी नारकीयः सुखेन म्रियताम् । तेन आक्रन्दितव्यम्,
आक्रोष्टव्यम्, करुणं परिदेवितव्यम् । सरीसृप्यमाणो नारकीयः शरणम्
आगच्छतु ।

आसदखानः - यथाज्ञापयति जहांपनाह ।

औरङ्गजेबः - यदा स आक्रन्देत्, आक्रोशेत्, करुणं वा परिदेवयेत्
तदैव यातनाकरणात् विरमत । नान्यथा । अस्मांश्च तदानीमेव
अधिगतार्थान् कुरुत ।

आसदखानः - एवं करिष्यते, हुजूर ।

औरङ्गजेब - अपनीयतां तर्हि अयं नारकीयः, पापीयान्, शुनकापसदः।
(रक्षिभिः कर्षणात् प्रागेव स्वयमेव पराङ्मुखो भूत्वा प्रस्थितः शंभुराजः ।
पृष्ठतश्च कविः कलशः । द्वारदेशं गत्वा पुनरपि पराङ्मुखीभूय औरङ्गजेबम्
उद्दिश्य-)

शंभुराजः - आलमगीर, दृष्टस् त्वया मराठराजः अष्टौ वर्षाणि
युध्यमानः । अधुना प्रत्यक्षीक्रियतां हिन्दुराज्यार्थं म्रियमाणो मराठराजः।

औरङ्गजेबः (आक्रोशन्) - अपनीयताम् दुष्टो नारकीयः ।

शंभुराजः (रक्षिभिः कृष्यमाणः) - मूर्ख, मा विस्मार्षीः, कामम् एकं
मराठराजं जहि, किं तु अद्यापि जीवति खलु मराठीया जनता, या
सहस्रशो नृपान् जनयिष्यति ।

(एवं गर्जित्वा निष्क्रान्तः शंभुराजः । पृष्ठतश्च कविः कलशः, अन्ये
च आसदखानादयः । पातशाहः घर्मबिन्दून् मार्जन् आसने
अवसीदति ।)

(इति पञ्चमः प्रवेशः ।)

षष्ठः प्रवेशः

(अस्मिन् प्रवेशे एकैकस्य दिवसस्य उदयः अस्तमयश्च प्रकाश- योजनायाः
आवर्तनेन प्रदर्श्यते ।)

औरङ्गजेबः (क्षुब्धः) - आसद, अद्य त्रयोदशो दिवसः अन्धीकृतस्य
संभाजेः । एतान् त्रयोदश दिवसान् स नारकीयः एकवारमपि
नाक्रन्दत् ? सकृदपि नाक्रोशत् ?

आसदखानः - एवं न्विदम्, हुजूर ।

औरङ्गजेबः - तदवस्थमेव तर्हि तस्य मदोद्धतत्वम् । मास्मै आहारं
दत्त । क्षुत्क्षामकण्ठः व्याकुलीभवतु सः ।

आसदखानः - हुजूर, तद् अकिञ्चित्करम् । यतः प्रभृति सः

अन्धीकृतः तत् आरभ्य अन्नस्य कवलोऽपि न तेन स्पृष्टः ।

औरङ्गजेबः - कवलोऽपि न भक्षितः ?

आसदखानः - बहु प्रयतितम् अस्माभिः, किं तु सर्वं व्यर्थम् ।

औरङ्गजेबः - तस्य जिह्वां छिन्त । पश्यामि तावत् कियान् उद्धतः तस्य मदावलेपः । (आसदखानो निष्क्रान्तः । औरङ्गजेबः अस्वयचित्तः गतागतं करोति । अत्रान्तरे दिनावसानं नैशोऽन्धकारश्च । ततः प्रविशति आसदखानः)

औरङ्गजेबः (उत्प्लुत्य तं स्कन्धयोर् गृहीत्वा) - ब्रूहि, आसद, ब्रूहि । अपि तेन आक्रन्दितम्? आक्रुष्टम् ? (आसदखानः शिरःसंज्ञयैव 'न' इति सूचयति ।) कथं नामेदं शक्यम् ? अशक्यमिदम् । दाराशुकोहस्य आक्रन्दितानि अद्यापि अस्माकं कर्णयोः शब्दायन्ते । मुरादस्य असहायं विवर्तनम् अद्यापि अस्माकं नेत्रपुरतो वर्तते । कच्चिन्न कोऽपि तस्य नारकीयस्य व्रणबन्धनं करोति ?

आसदखानः - न कोऽपि हुजूर ।

औरङ्गजेबः - तेन हि तस्य हस्तौ छिन्त । शनैः शनैः । न एकप्रहारतः । स्वयं पर्यवेक्षध्वम् । मह्यं निवेदयतम् । (आसदखानः प्रणम्य निष्क्रान्तः । पुनरपि औरङ्गजेबस्य गतागतम् । पुनरपि सूर्यास्तः रात्र्यागमश्च । प्रविशति आसदः ।)

औरङ्गजेबः (पुनरपि उत्प्लुत्य तस्य स्कन्धौ धुन्वानः) - तेन आक्रन्दितम्, आक्रुष्टम् । एवं नु ? (आसदखानः निःशब्दस् तिष्ठति।)

औरङ्गजेबः (भयभीतः । आक्रन्दन्) - न ? न ? अयि भोः, किमयं मानवः उत सैतानः ? (अवसीदन्) अयं परवरदिगार, खुदा मालिक । अस्मिन् दाक्षिणात्ये पर्वते एतादृशी प्रजा जायते ? (धैर्यम् आहार्य, उत्तिष्ठन्) आसद, वर्तते अद्यापि एकः करालः उपायः, येन असंशयं स सरीसृप्यमाणः शरणागतिं स्वीकुर्यात् । तस्य सर्वाङ्गे उज्ज्वल-ज्वालान् अलातान् अर्पयत । तं च निस्त्वचीकुरुत । अपेहि ! (आसदखानो निष्क्रान्तः । रात्रिदिवसयोः वेगेन आवर्तनानि । पातशाहः स्थातुमपि असमर्थः । ततः प्रविशन्ति आसदखानादयः ।)

औरङ्गजेबः - ननु किमेवं तूष्णीं तिष्ठथ? उद्घाटय तुण्डम्, आसद । किं जातम् ?

आसदखानः - हुजूर, ज्वलितैर् अलातैः तस्य अर्धमङ्गं निस्त्वची-
कृतम् ।

औरङ्गजेबः (आक्रोशन्) - सर्वाङ्गं निस्त्वचीकुरु ।

मुकर्बखानः - किं तु हुजूर -

औरङ्गजेबः - तेन नारकीयेण आक्रन्दितव्यम्, आक्रोष्टव्यम्, शुनेव विवर्तितव्यम् । किं मुखं प्रेक्षध्वे । अपेत ।

फकिरुद्दीनः (सधैर्यम्) - हुजूर, निस्त्वचीक्रियमाणस्य तस्य शंभुराजस्य प्राणाः अविदिता एव उत्क्रान्ताः ।

औरङ्गजेब (आक्रोशन्, अवसीदन्) - किमुक्तम् ? स संभाजिः मृतः ?... अन्ततः जितं तेन । उन्नतमस्तकः, उन्नतकन्धरः स मरणम् आलिङ्गितवान् । पराजिता वयम् । ...या भूमिः एतादृशान् राजपर्वतान् जनयति, नासौ कदापि अस्माभिर् जेतुं शक्या । शृणु, आसद, शृणु । संभाजिर् मृत इत्येवं इदं युद्धं न हि समाप्तिं यास्यति । ...अन्ते एकस्मिन् दिने अस्मिन् दक्षिणदेशे एव अस्माभिः अन्तिमः श्वासः श्वसनीयोऽस्ति, अस्यामेव च महाराष्ट्रमृत्तिकायां चिरविश्रामं कुर्वद्भिः शयितव्यम् अस्ति ।

समाप्तम् ।

शुद्धिपत्रम्			
पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
(समर्पणम्)	१०	प्राध्यापकाणां	०पकाणां
(समर्पणम्)	२७	संप्राध्यते	०थ्यते
(समर्पणम्)	२८	रसिकरञ्जनं	० रञ्जनं
प्रास्ताविकम् iii	२८	संस्कृतनुवादं	संस्कृतानु०
प्रास्ताविकम् iii	१८	परितोषिकम्	पारितो०
प्रास्ताविकम् iv	१३	०शल्यी भूत०	०शल्यीभूत०
प्रास्ताविकम् iv	३०	धीरोदात्ततमः कानेट०	०तमः मृत्युः।कानेट०
प्रास्ताविकम् v	१२	प्रणेतृणां	प्रणेतृणां
प्रास्ताविकम् vi	३-४	एकश्च छात्रः-प्रसाद जोशी	(एकश्च छात्रः- प्रसाद जोशी)
प्रास्ताविकम् vi	१६	संस्कृता-ध्यापिकानां	०ताध्यापिकानां
३	१६	अश्रुपूर्णे	अश्रु०
४	२०	दृश्यन्ते	दृश्यन्ते ?
५	१९	स्म जात०	स्म - जात०
८	अन्तिमा	प्रथम	प्रथमः
१७	२	अतिष्ठाम्	अतिष्ठाम
१८	२४	स्म : । केवलम्	स्म:-केवलम्
१९	१३	अपगमिष्यथ	०ष्यन्ति
२२	२५	अपगमिष्यथ	०ष्यन्ति
२४	१९	सद्गदं	सगद्गदं
३७	१९	आबासाहेब,	“आबासाहेब,”
४७	४	अस्मामिः	अस्माभिः
४८	६	सजातम्	संजा०
५६	११	शिरच्छेद०	शिरश्छेद०
५९	७	भवेयुः.....	भवेयु”
६५	२४	पङ्क्ति	पङ्क्तिः
६६	२३	स्मान्नु	स्यान्नु
६८	८	उज्ज्वलज्जाला०	उज्ज्वलज्ज्वाला०
८८	अन्तिमा	कर्तुम्	कर्तुम्
१०३	८	किञ्चित्	किञ्चित्
१०७	१७	जीर्ण	जीर्ण
मलपृष्ठे	१३	देवोऽभूत्	देवोऽभूत्

अन्धं युगम् ।

मङ्गलाचरणम्

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

उद्घोषणा

ततश्चानुदिनमल्पाल्पहासव्यवच्छेदात् ।
धर्मार्थयोः जगतः संक्षयो भविष्यति ॥

युद्धोत्तरम्,

अथावतीर्णम् इदमन्धयुगम्

यत्र विकृता वृत्तिस्थितयः

यत्र विकृताः सर्वात्मानः

वर्तते तावदेका क्षीणा मर्यादारज्जुः

सा त्वस्ति ग्रन्थिका उभयोरपि पक्षयोः

कृष्ण एव तस्याः

सोऽस्ति भविष्यस्य रक्षकः, सः अनासक्तः

अवशिष्टास्तु प्रायेण सन्ति सर्वे अन्धाः

पथभ्रष्टाः, नष्टात्मानः, विगलिताः

निजाभ्यन्तर् - अन्धगुम्फा - निवासिनः

तेषामेव अन्धानामियं कथा

अथवा कथाऽस्ति तेजसः, अन्धकथामिषेण

अन्धैर्विराजितमासीत्, सिंहासनं युगस्य

उभयोरपि पक्षयोः पराभूतो विवेकः

- पश्य तावत्
दृश्यते किञ्चित्
- प्रहरी १ - अन्धस्य नृपस्य प्रजा कियद्वा पश्येत् ?
न किमपि दृश्यते
अथ वा, स्यादयं मेघः ।
- प्रहरी २ - नायं मेघः
गृध्राः एते सन्ति
कोटिकोटि-संख्यया
उद्घाटितपक्षाः ।
- प्रहरी १ - भोः !
समग्रकौरवनगर्याः समन्तः
गृध्रैः परिवृतः ।
- प्रहरी २ - अवनम
अवनम
चर्मणोऽधस्तात्
निलीनो भव
पुरुषादाः सन्ति
एते गृध्रा बुभुक्षिताः सन्ति ।
- प्रहरी १ - हन्त, इमे परिवृत्ताः
कुरुक्षेत्रम् अभि ।
- प्रहरी २ - मृत्युरिव साक्षात्
अपक्रान्तः उपरिष्ठात्
- प्रहरी १ - दुर्निमित्तम् अस्ति
अतिभीषणम् इदम्
न जाने किं भविष्यति
श्वःकालं यावत्
अस्यां नगर्याम् ।

(विदुरः प्रविशति ।)

प्रहरी १ -

कस्त्वम् ?

विदुरः -

अहमस्मि

विदुरः

दृष्टं धृतराष्ट्रेण ?

दृष्टमिदं भीषणं दृश्यम् ?

प्रहरी १ -

पश्येदपि कथम् ?

अन्धो नु तत्रभवान्

अपि किमपि द्रष्टुम् अशक्नोत्

एतावत्कालपर्यन्तम्

तत्रभवान् ?

विदुरः -

द्रक्ष्यामि तत्रभवन्तम्

भीषणं हि दुर्निमित्तम्

न जानेऽद्य संजयः

किं वृत्तम् आनेष्यति ?

गान्धारी (प्रविश्य) - कः ? संजयः ?

विदुरः -

न हि । विदुरोऽस्मि मातः

शोकविह्वलं कृत्स्नं नगरमद्य

अवशिष्टा ये केचन अङ्गुलिपरिमया

जनाः कुरुराजधान्यां सन्ति

अनिमिषैः नेत्रैः प्रतीक्षन्ते संजयम्

तूष्णीं स्थितासि मातः ?

उक्तमासीत् भीष्मेण

उक्तमासीत् द्रोणाचार्येण

अत्रैव अन्तःपुरे

उक्तमासीत् आगत्य कृष्णेन

‘मा भद्रं कुरु मया दाम’

भग्ना हि मर्यादा
पादाहत इव अजगरः

कुरुवंशं संवेष्ट्य ।

गान्धारी -

तेन यदा समाहितं

तदा स्वहितं लक्ष्मीकृत्य मर्यादा परिवर्तिता ।

वञ्चकोऽस्ति सः ।

विदुरः -

इयं तीव्रनिराशाया उद्धता अनास्था.

परमेश, क्षमस्व गान्धारीम्.

इयं तीव्रा निराशाऽपि स्वचरणयोः स्वीक्रियताम् ।

आस्थाम् उररीकुरुषे ?

अनास्थां को नु प्रतिग्रहीष्यति ?

क्षम्यताम् प्रभो !

पुत्रशोकेन जर्जरीभूता माता अस्ति गान्धारी ।

गान्धारी -

भवेत्. अवश्यं विजयो भवेत्.

यदीयं मे आशा अन्धा स्यात्, भवतु नाम.

परं भवेत्, दुर्योधनो विजयी भवेत्.

निर्णयस्य क्षणः आयाति यदा यदा

व्यर्थो भवति विवेकः, व्यर्था च मर्यादा.

अस्माकं सर्वेषां मनःसु अस्त्येकः अन्धकूपः

यत्र वसति कश्चित् पशुः, अन्धः, बर्बरः

अस्मद्विवेकस्य अधिराजः.

नैतिकता, मर्यादा, अनासक्तिः, कृष्णार्पणम् -

अन्धप्रवृत्तीनां सन्त्येतानि प्रावरणानि

यत्र नेत्रविवराणि भवन्ति स्यूतानि

मन्मनसि जुगुप्साऽऽसीत् एतन्मिथ्याडम्बरं प्रति

अतः स्वेच्छयैव मया पट्टेन पिहिते एते लोचने ।

प्रहरी १ - मर्यादा ।

प्रहरी २ - अश्रद्धा ।

प्रहरी १ - पुत्रशोकः ।

प्रहरी २ - भविष्यन् ।

प्रहरी १ - सर्वमिदम्

राजजीवितस्य अलंकरणम्

विदुरः - शुष्ककाष्ठमिव भङ्क्ष्यति.

यदिदं ज्ञानं पीडया पराजयेन च प्रदत्तं

दृढतामेव संपादयेत् तत् ।

यदि भयमस्ति

तर्हि ज्ञानम् अद्यापि अपूर्णमस्ति.

उक्तमासीत् प्रभुणा -

'ज्ञानम्, यदसमर्पितम्

अपूर्णमस्ति.

मदर्पणं कुरु मनश्च बुद्धिम्.

मुक्तः सन् भयात्

त्वं मामेव एष्यसि

असंशयम् ।'

गान्धारी (सावेशम्) - अस्त्यत्र संशयः.

कामम् अन्यस्य मास्तु

मम त्वस्ति.

'मदर्पणं कुरु मनश्च बुद्धिम्'

केनेदं कथितम् ?

यः पितामहस्य खरतरशराहतः सन्

हापितवान् स्वमेव मनः स्वां च बुद्धिं

तेन ?

तेनेदं कथितम्

ज्ञानं न भवति यः स्वयमेव मर्यादाम् ?

- विदुरः - दौर्मनस्यं प्राप्तासि गान्धारि !
 पुत्रशोकेन जर्जरीकृतस्वान्तासि.
 त्वमेव अवादीः यत् दुर्योधनम्...
- गान्धारी - अहमेव अवादिषं दुर्योधनम्
 अयि मूर्ख, यतो धर्मस्ततो जयः.
 धर्मः कुतोऽपि नासीत् परम्.
 सर्वेऽप्यासन् अन्धप्रवृत्तिभिः परिचालिताः ।
 यं त्वं प्रभुम् आचक्षसे
- प्रहरी २ - यान् एते सर्वे प्रभुपदेन व्यवहरन्ति
 ते सर्वमिदं स्वायत्तीकुर्वन्ति ।
- प्रहरी १ - यत् तु आवयोर् जीवितम्
 शून्यशून्यायां वीथ्यां व्यतीतम्
- प्रहरी २ - क इदम् स्वायत्तीकरिष्यति ?
- प्रहरी १ - न आवाभ्यां मर्यादाया अतिक्रमणं कृतम्
 यतो नासीद् आवयोः कापि मर्यादा ।
- प्रहरी २ - न आवाभ्यां मर्यादाया अतिक्रमणं कृतम्
 यतो नासीद् आवयोः कापि मर्यादा
 न अश्रद्धया आवाम् आमूलचूलं कम्पितौ
 यतो नासीद् आवयोः कापि प्रगाढा श्रद्धा ।
- प्रहरी १ - न आवाभ्यां सोढः कोऽपि शोकः
- प्रहरी २ - न अनुभूता कापि वेदना
- प्रहरी १ - शून्यवीथीव इदं शून्यं जीवितमपि व्यतीतम्
- प्रहरी २ - यतो दासौ आस्व आवाम्
- प्रहरी १ - केवलम् अन्धस्य राज्ञः आज्ञाः वहन्तौ आस्व
- प्रहरी २ - नासीद् आवयोः किञ्चित् स्वीयं मतम्
 कश्चित् स्वीयो निर्णयः

प्रहरी १ - अत एव शून्यशून्यायां वीथ्याम्

निरुद्देश्यम्

आवां चलन्तौ स्याव

वामतो दक्षिणम्

दक्षिणतो वामम्

प्रहरी २ -

मरणोत्तरमपि यमस्य वीथ्याम्

आवां चलन्तौ स्याव

वामतो दक्षिणम्

दक्षिणतो वामम् ।

अश्वत्थामा (प्रविश्य) - इदमस्ति मम धनुः

अश्वत्थाम्नो धनुः

यद् अधिज्यं कृतमासीत् स्वयं द्रोणेन

अद्य तु मया

यदा दृष्टो दुर्योधनः

निःशस्त्रः, दीनः, अश्रुपूर्णनयनः

भग्नं मयेदं स्वीयं धनुः

मर्दितः सर्प इव भयावहं परं

शक्तिहीनं मे धनुरिदं

यथास्ति मे मनः ।

कस्य सामर्थ्ये विश्वस्य गृह्णामि

अहमद्य प्रतिशोधं पितुः निर्ममस्य वधस्य

अरण्ये, भयानकेऽस्मिन्नरण्येऽपि कथं

नैव विस्मरामि श्रुतं तं युधिष्ठिरस्य उद्घोषं

यत् - 'अश्वत्थामा हतः' इति.

शस्त्राणि निहितान्यासन् गुरुणा द्रोणेन समराङ्गणे,

तस्य दृढं विश्वास आसीत् युधिष्ठिरस्य वचने.

तज्ज्ञात्वा घातितः स पापेन धृष्टद्युम्नेन

अस्त्रैः शतखण्डं विदार्य.

न मे कोऽपि भ्रमः
 मम पिता अजय्य आसीत्
 अर्धसत्यम् आश्रित्य
 युधिष्ठिरेण स घातितः.
 तदाप्रभृति यत्किञ्चित् मम हृदये शिवमासीत्
 कोमलतममासीत्
 तस्यापि भ्रूणहत्या
 एतेन यौधिष्ठिरेण असत्येन कृता;
 धर्मराजः सन् स उवाच
 'नरो वा कुञ्जरो वा.'
 नासौ मानवं
 पशुतः अभिनत्.
 तदाप्रभृति अहमस्मि
 पशुमात्रः
 अन्धः, बर्बरः, पशुः.
 सत्यं भवतु धर्मराजवचनम् ।

प्रहरी १ -

प्रसृताऽस्ति
 समग्रे नगरे
 सहस्रैव
 भीतिः
 आतङ्कः
 पराभूतया, रुधिराक्तया अस्मत्सेनया सहैव
 आगतोऽस्ति अस्मिन्नगरे
 कश्चित् विपक्षीयो योद्धा ।

युयुत्सुः (प्रविश्य) - कामं भयानुभवः यातनामयः

न तु तावान् यावान्
 अशेषसर्वेषां भयप्रदीभवने

अद्याहं तादृशोऽस्मि संवृत्तः.

एते सन्ति प्रासादाः

मम पितुः मम मातुः

को नु वेद, तथापि

कश्चित् विषाक्तः शूलः

मम स्वागतीभवेत् ।

प्रहरी १ -

अत्रभवांस् तान्नद युयुत्सुः

धृतराष्ट्रस्य पुत्रः

यो युधिष्ठिरपक्षं गत्वा

युद्धे अयुध्यत ।

युयुत्सुः -

अयमेव मे दोषः

यत् सत्यात् नाहं भ्रष्टः

द्रोणो वा भीष्मो वा

सर्व एवं महारथाः

नाशक्नुवन् दुर्योधनस्य

विप्रतीपं गन्तुम्

तथाप्युक्तवान् अहम्

नाहम् असत्यस्य पक्षपाती भवेयम्

कौरवस्तावद् अहमपि अस्मि बाढम्

सत्यं तु कुरुवंशात् श्रेष्ठतरमस्ति ।

प्रहरी २ -

नूनं युयुत्सुरेव अत्रभवान्;

मन्ये प्रतिनिवृत्तोऽस्ति

क्षतसैन्येन सह ।

युयुत्सुः -

मयापि

यदि सोढा अभविष्यत्

दुर्योधनस्य सकला उच्छृङ्खलता

न तर्हि मयाऽद्य अन्वभविष्यत्

एतावती घृणा

स्वीयजनेभ्यः.

माता अस्थास्यत्

प्रसारितबाहुः

कामं पराजितं मम मस्तकम् अभविष्यत् ।

विदुरः -

कः कालः त्वाम् अन्विष्यामि युयुत्सो ! वत्स !

समीचीनं कृतं त्वया यत् त्वं प्रत्यागतवान्.

प्रहरिन् ! गच्छ, गत्वा मातरं गान्धारीं सूचय.

पुत्रशोकेन पीडिता माता त्वाम् अधिगत्य

कदाचित् दुःखं विस्मरिष्यति ।

युयुत्सुः -

न जाने मम मुखं अपि पश्येत् न वा ।

विदुरः -

मैवं भण ।

धार्तराष्ट्राणाम् अस्यां कालुष्यकथायाम्

त्वमेव केवलम् एकोऽसि

गर्वोन्नतमस्तकः ।

युयुत्सुः (कटुहास्यं हसित्वा)-

अतएव माम् आगच्छन्तं प्रेक्ष्य

पिहितानि द्वाराणि नागरिकैः

उक्तं च सर्वैः

'अस्ति एष मायावी

शिशुभक्षकः

दैत्याकारः

गृध्र एव कश्चित्' ।

विदुरः -

अलम्, युयुत्सो, अत्र विषादेन

अज्ञानि-भयग्रस्त-प्राकृतजन-सकाशात्

इदमेव सदा तैः प्राप्यते

ये क्षुण्णपरिपाटीं परित्यज्य

स्वयमेव निर्णयन्ति

स्वीयं पन्थानम् ।

(गान्धारीप्रवेशः ।)

प्रहरी २ -

माता गान्धारी आऽऽगताऽऽ

विदुरः -

अम्ब,

युयुत्सुः खल्वेषः

पादाभिवन्दनं करोति ।

दीयताम् अस्मै आशीः ।

गान्धारी -

पृच्छैनं विदुर,

कच्चिद् अयं कुशली ?

वत्स,

कच्चिन्न तवैतौ भुजौ

ऊर्जस्वलपराक्रमौ

श्रान्तौ, क्लान्तौ, संबृत्तौ

बन्धुजनं मारं मारम् ?

विभव-संपन्न-पाण्डव-शिबिरे

निवासोत्तरम्

अपीदं निजं नगरं हतश्रीकं प्रतिभाति ?.....

किमिति निःशब्दोऽसि ?

भो विदुर,

रचयास्मै पुष्पशय्याम्

नायं कश्चित् पराजितो दुर्योधनः

यो गत्वा कस्यापि सरसः

पङ्क्तिजले शयीत ...

कुतोऽयं मूकोऽस्ति ? विदुर !

माताहं खल्वस्य शत्रूणाम्

दृश्येण ?

- प्रहरिन्, प्रतिष्ठस्व ।
- विदुरः - अम्ब, नैतत् त्वयि उपपद्यते ।
- युयुत्सुः - किमिदं कृतम् ? किमिदं मात्रा कृतम् ? विदुर !
- शोभनम् अभविष्यत्
यद्यहम् असत्येन सह
सन्धिम् अकरिष्यम् ।
- विदुरः - किं तु नेदं समाधानम् अभविष्यत्
समस्यायाः.
- त्वं चेद् असत्येन सह
सन्धिम् अकरिष्यः
तर्हि अभ्यन्तरत एव त्वम्
जीर्णजर्जरः अभविष्यः ।
- युयुत्सुः - किं लब्धं मया,
विदुर ! किं लब्धं मया ?
- विदुरः - समाश्वसिहि, युयुत्सो !
समाश्वसिहि, सहस्व च
तीव्रां तां च वेदनां हृदयगह्वरे धारयस्व ।
(संजय प्रविशति)
- संजयः - द्वन्द्वे दुर्योधनः पराजितः । ...
- अश्वत्थामा (निष्क्रामन्) - सुप्यतां रात्रिमिमाम्
सैनिकगण !
सेनापतिः अश्वत्थामा
आज्ञापयिष्यति श्वः
युष्माकं कर्तव्यम्,
अहो निःशब्दता अस्य वनस्य !
अहमेव अत्र जागर्मि, एकाकी.
तिग्मिणीनां, बलानाम्, अश्वत्थानां धनं

सुप्ताः सन्ति कृष्णच्छायाः ।

संजयः -

शंकरः स भगवान् स्वयं स्थितस्तत्र ।

यं विराजमश्वत्थामा शिबिरद्वारि ददर्श ॥

सर्प-नद्ध-भुजदण्डोऽसौ प्रलयंकर रौद्रदृक् ।

यं विराजमश्वत्थामा शिबिरद्वारि ददर्श ॥

तत उवाच भगवान् प्रलयाम्भोधिध्वनिना ।

मां विजित्य प्रथमं ततः प्रवेक्ष्यस्यन्तः ॥

'जटा कटाह'स्तोत्रेण शिवताण्डव-नामतः ।

स्तुवन् प्रसादयामास अश्वत्थामा सदाशिवम् ॥

आशुतोषोऽथ बाहुं स्वम् उद्यम्योवाच शंकरः ।

'अश्वत्थामन् विजेतासे क्षीणपुण्या हि पाण्डवाः' ॥

गान्धारी -

ततस्ततः ? संजय ! ततस्ततः ?

संजयः

शंकरस्य दिव्यं खड्गम् आदाय

समासदत् अश्वत्थामा धृष्टद्युम्नस्य मन्त्रकम्

विद्युद्वेगेन आक्रम्य, तम् अधस्तात् च आकृष्य

तस्य उरसि जानुनी निधाय

क्रूरम् अपीडयत् उभयबाहुभ्यां तस्य कण्ठम्

येन अक्षिकोटराभ्यां निर्गतौ द्वौ पिण्डौ

अपक्वाभ्याम् आम्रफलाभ्यामिव द्वे अट्टलिके

रिक्तयोर् नेत्रविवरयोश्च उदच्छलत् कृष्णवर्णं

रुधिरम् ।

गान्धारी -

अहो कारुणिकत्वम् अश्वत्थाम्नः

यत् प्रथमत एव तम् अन्धीचकार ।

संजयः -

दुःखदुःखेन एकैकं शब्दं संदृभ्य

प्रार्थितवान् धृष्टद्युम्नः 'यदि हन्तुमिच्छसि

जहि शस्त्रेण'

'अचर्हस्त्वम् शस्त्रकथस्य नरपशो धृष्टद्युम्न !

येन त्वया निःशस्त्रस्य द्रोणस्य वधः कृतः,
प्रतिशोधोऽयम्'.

पादप्रहारेण च चूर्णीचकार
तस्य एकैकं मर्मस्थानम् ।

विदुरः - अलम् । अलम् ।

गान्धारी - ततस्ततः ?

संजयः - श्रुत्वेमं कोलाहलं ये प्रबुद्धाः योद्धारः
नेत्रे प्रमृजन्तः ससंभ्रमं बहिर्धाविताः
निमेषमात्रेण तान् अपातयन्
तीक्ष्णा विषाक्ता बाणाः
शतानीकस्य जानुनी अश्वत्थामा अच्छिनत्
दूरं सुप्त आसीत् शिखण्डी
तम् उपसृत्य मध्येमस्तकं एकं बाणं व्यसृजत्
यो निकृत्य मस्तकम्, विभज्य चन्दनशय्याम्
पृथिव्याम् अन्तर्हितः ।

गान्धारी - ततस्ततः संजय ?

विदुरः - नूनम् अश्मसारहृदयाऽसि गान्धारि ।

गान्धारी - अश्मपूर्णाभ्यः खनिभ्यः रत्नानि उत्पद्यन्ते.
मा अन्तरा प्रतिबधान, विदुर !

संजय ! ततस्ततः ?

विदुरः - मत्तः शृणु, न संजयात्.
अहो अधमतमा सा प्रतिशोधहिंसा !

कृपाचार्य-कृतवर्माणौ बहिर् अतिष्ठताम्
यो यो बालो वा, वृद्धो वा
योद्धा वा दासो वा

कादिशीकः पलायत

तं तं कृतवर्मा बाणमारम् अमारयत्
भयभीता हस्तिनः चीत्कुर्वन्तः
शिविराणि भङ्क्त्वा विद्रुताः
सुखशय्यासुप्तं स्त्रीजनं
पादतले चूर्णीकुर्वन्तः
स्वे स्वे स्थाने ।
अस्मिन्नेव अवसरे तौ उभौ वीरौ
अग्निसात् अकुरुतां पाण्डवानां शिविरम् ।

गान्धारी -

वञ्चिताऽस्म्यहं दर्शनात्
या नेदमक्षिभ्यां द्रष्टुम् अशक्नवम्
कियान् दीप्तिमण्डलमण्डलितः स्यात्
तदानीम् अश्वत्थामा !

संजयः -

धूम-विद्धाश्व-भग्नरथ
रक्त-मेदो-मज्जा-मुण्ड-
खण्ड-कबन्धेषु
स्तीर्णेषु पशुषु
व्यचरद् अश्वत्थामा
सिंहनादं नदन् ।

गान्धारी -

तिष्ठ, संजय तिष्ठ
दिव्यदृष्ट्या दर्शय भूयोऽपि मह्यम्
वीरम् अश्वत्थामानम् ।

संजयः -

मातः, स कुरूपोऽस्ति
भयंकरोऽस्ति ।

गान्धारी -

अस्ति तु वीरः
स खलु तत् कृतवान्
यन् न मम पुत्रशतं कर्तुम् अशक्नोत्

न भीष्मः कर्तुम् अशक्नोत्

कस्यायम् आर्तनादः ?

अश्वत्थामा (नेपथ्ये) - अम्ब गान्धारि

मम वचनात् धृतिं धारयस्व

अहम् उत्तरां पुत्रहीनां कर्तास्मि

यथा कृष्णेन तव कुक्षिः पुत्रहीना कृता

नाहं उत्तरापुत्रं जीवन्तम् अनुमंस्ये

कामं कृष्णः समग्रया योगमायया तं रक्षतु ।

गान्धारी - किमिदम् आक्रन्दनम् ? अपि शृणोषि ?

संजयः - अश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रमिदम् आपतति

उत्तराया गर्भोपरि ।

गान्धारी - पूरयिष्यति । स्वीयां प्रतिज्ञां स पूरयिष्यति ।

संजयः - किं तु अम्ब ! कृष्णस्तं नैव मर्षयिष्यति ।

गान्धारी - प्रचलस्व, संजय ! प्रचलस्व.

अप्रभुः कृष्णः तं हन्तुम्

चक्रं तत् कृष्णस्य

यदि मामपि शतखण्डं करिष्यति

तथापि;

अहं तावत् तत्र प्रस्थिताऽस्मि

यत्र गहनां मृत्युनिद्रां निद्राति दुर्योधनः

प्रचलस्व, संजय, प्रचलस्व ।

गान्धारी - कोऽयम् ?

विदुरः - अश्वत्थामेव भाति ।

संजयः - न । न ।

अयं तावत् कुरूपः

प्रत्यङ्गं गलितकुष्ठः

वीर्याश्रयः, यथा कश्चिद्रोगी श्वा ।

गान्धारी - ननु विदुर ! कोऽयम् ? तं रुन्धि ।

विदुरः - गच्छतु अयम्, अम्ब ।

अश्वत्थामा अयम्

दण्डितोऽस्ति कृष्णेन सः भूणहन्त्यार्थम्

अभिशाप्तोऽस्ति सः

यावद् जीविष्यति तावद् अयम्

किं तु सदैव तिष्ठत्ययम् आर्द्रव्रणः

प्रभुचक्रजनितेन रुधिरेण आर्द्रव्रणः

युगयुगान्तराणि यावत् गहनवननिवासी

सर्वाङ्गस्फुटितस्फोटः

गलत्सु व्रणेषु सक्तव्रणबन्धपट्टिकः

कफ-विष्ठा-श्लेष्मादिभिः कुथ्यमानशरीरः

अयं जीविष्यति.

नास्य मरणं प्रभुः अनुमंस्यते

किं तु अनन्तरौरवाणां नरकव्यथा अस्य रोमरोमणि

जागरिष्यति ।

गान्धारी - संजय, रुन्धि एनम् ।

तस्य कृते स्वयं कृष्णम् अहमद्य आह्वास्ये.

संजयः - अम्ब, गतः सः,

आगतः स्यात् कदाचित् आमन्त्रयितुम्

दुर्योधनस्य अन्तिमम् अस्थिशेषम् ।

गान्धारी - अस्थिशेषम् ?

किं तर्हि यः पतितस्तत्र

स मम पुत्रस्य कङ्कालः ?

मम पुत्रस्य तर्हि स कङ्कालः पतितोऽस्ति ।

सर्वमिदं तव कर्म, कृष्ण !

कृष्ण !

अद्य त्वमपि शृणु
 अहं तपस्विनी गान्धारी
 मम समग्रजीवितकृतं पुण्यं
 यच्च जन्मजन्मान्तरेषु कृतं पुण्यम्
 तस्य बलमाश्रित्य अभिदधामि
 कृष्ण, शृणु ।
 यदि त्वम् अवाञ्छिष्यः, इदं युद्धं नाभविष्यत् त्वम् ।
 नेमं कङ्कालं अहं प्रसूतवती
 तवैव संकेतं प्राप्य भीमेन अनार्यम् आचरितम्
 कुतस्त्वया भीमाय स शापदण्डः न दत्तः
 यो दत्तस्त्वया निरपराधिने अश्वत्थाम्ने ?
 दुरूपयोगं नीताऽस्ति त्वया सा प्रभुता.
 यदि मम सेवायां बलमस्ति
 संचिते तपसि धर्मः अस्ति
 तर्हि,
 शृणु कृष्ण !
 त्वं प्रभुर्वा स्याः, परात्परो वा
 यः कोऽपि भव
 तव निःशेषो वंशः
 अलर्कवत् उन्मत्तश्वगणवत्
 इत्थमेव अन्योन्यं दंशं दंशं भक्षयिष्यति
 त्वं च स्वयं
 एतान् विनाश्य कतिचिद्वर्षोत्तरम्
 यस्मात् कस्मात् व्याधात्
 अरण्ये मृत्युम् आप्स्यसि.
 प्रभुः असि
 किं तु मारयिष्यसे, सामान्या पशुनिषिद्धा भिक्षा ।

कृष्णध्वनिः - अम्ब !

प्रभुर्वा स्याम्, परात्परो वा
 तथापि पुत्रोऽस्मि तव, त्वं माता असि.
 उक्तमासीत् मया अर्जुनं प्रति
 तव सर्वेषां कर्मणां शुभाशुभं फलम्
 तव सर्वं योगक्षेमं
 वहाम्यहम्, स्वीयेन स्कन्धेन
 अष्टादशदिनप्रवृत्तेऽस्मिन् भीषणे युद्धे
 नान्यः कश्चिद्,
 अहमेव सः यो मृतः, कोटिकोटिशः
 यो यः सैनिकः यदा यदा धरायाम् अशेत
 नान्यः कश्चित्,
 अहमेव सः
 यः शस्त्राहतः रणभूम्याम् अपतत्,
 अश्वत्थाम्नः अङ्गप्रत्यङ्गोभ्यः
 रुधिर-पूय-स्वेदभूतः
 प्रवहिष्यामि अहमेव युगयुगान्तराणि यावत्
 अहमस्मि जीवनम्
 अतो मृत्युरपि अहमेवास्मि, अम्ब !
 एष स्वीकृतः तव शापः ।

गान्धारी -

किमिदम् अकार्षीः !
 नास्ति मे कोऽपि भावबन्धः शतपुत्रेषु
 त्वयि तु कृष्ण वर्तते अगाधा ममता
 मम शापस्त्वया अस्वीकृतश्चेद् अभविष्यत्
 किं तर्हि दुःखं मया अन्वभविष्यत्
 अहमासम् हताशा, कटुः, पुत्रहीना ।

कृष्णध्वनिः - मैवं भण

अम्ब

यावदहं जीवामि

नासि त्वं पुत्रहीना

प्रभुर्वा स्यां, परात्परो वा

तथापि पुत्रोऽस्मि तव

त्वं माताऽसि ।

गान्धारी - किं कृतं मया ? विदुर !

किं कृतं मया ?

प्रहरी १ - कश्चिद् विक्षिप्तचित्तः अभवत्

प्रहरी २ - कश्चित् शापग्रस्तः अभवत्

प्रहरी १ - यथा वयं पुरा आस्म

प्रहरी २ - तथैव अद्यापि स्मः ।

प्रहरी १ - शासकाः भिन्नाः

प्रहरी २ - स्थितिस्तु पूर्ववद् अस्ति

प्रहरी १ - एतेभ्यः पूर्वं शासका एव शोभना आसन्

प्रहरी २ - अन्धा आसन्.....

प्रहरी १ - तथापि शासनं तावत् अकुर्वत

प्रहरी २ - इमे तावत् साधुसन्ताः

प्रहरी १ - कीदृशं शासनम् एते करिष्यन्ति ?

प्रहरी २ - न जानन्त्येते प्रजायाः स्वभावम्

प्रहरी १ - ज्ञानं तथा मर्यादाम् ।

प्रहरी २ - किमस्माकम् एताभ्याम् ?

प्रहरी १ - किमेते पिष्यामः ?

प्रहरी २ - किं वैतान् भक्षयिष्यामः ?

प्रहरी १ - किं वैतान् प्रावरिष्यामः ?

प्रहरी २ - किं वैतान् आस्तरिष्यामः ?

प्रहरी १ - अस्माभिर् लभ्यतां भक्षयितुम् अन्नम्

- प्रहरी २ - लभ्यताम् कोऽपि ऊर्जस्वलो नेता
 प्रहरी १ - लभ्यताम् अविचक्षणः आदेशः
 प्रहरी २ - व्यपदेशोऽस्तु युद्धं वा शान्तिर्वा
 प्रहरी १ - न जानन्त्येतै प्रजायाः स्वभावम्
 युद्धं वाऽस्तु शान्तिर्वा
 प्रहरी २ - रक्तपातो भवत्येव
 प्रहरी १ - अस्त्राणि यदि स्थास्यन्ति
 प्रहरी २ - प्रयुक्तानि भविष्यन्त्येव
 प्रहरी १ - अद्ययावत् तान्यस्त्राणि
 प्रहरी २ - परार्थम् उद्यतानि
 प्रहरी १ - अधुना तु आत्मघातायैव प्रयोक्ष्यन्ते
 प्रहरी २ - यान्येतानि अस्माकम् आयुधानि एतावन्तं कालं
 निरर्थान्यासन्
 प्रहरी १ - अद्य तावत् किमपि साफल्यम् अभूत् ।

तस्मिन् दिने यदन्धं युगमवतीर्णम्
 जगति याति तन् न पुनः पुनरायाति ।
 प्रतिक्षणं यत्रकुत्रचित् प्रभुरेति निजं धाम
 प्रतिक्षणं भवति चान्धकारो गहनाद् गहनतरः ॥

अस्माकं सर्वेषां अन्धयुगं भवति मानसव्यापि
 अस्ति च घनान्धकारः, अश्वत्थामास्ति, संजयश्चास्ति ।
 अस्त्येव दासवृत्तिर्, अपि च तयोर्वृद्धयोः प्रहरिणोश्च
 अन्धा संशयमाला, लज्जाजनकः पराजयोऽपि तथा ॥

समाप्तम् ।

उत्तिष्ठ, कौन्तेय !

नान्दी

औन्नत्यं भजते हिमाद्रिरिव या, गङ्गेव या पावनी
आलिङ्गन् मरणं निधाय हृदये यां देशभक्ता मुदा ।
स्फूर्तिस्थानतया व्यलोकि नितरां या लोकमान्यादिभिः
शश्वत्प्रेरणदायिनी भवतु सा गीताख्यसंजीवनी ॥

प्रथमः प्रवेशः

(ततः प्रविशति द्रौपदी । केशपाशो मुक्तः । शुभ्रवस्त्रधारिणी, अलंकार-
शून्या । दृढनिमीलिताभ्याम् ओष्ठाभ्यां व्यज्यमानः चिरसंभृतः कोपानुबन्धः ।
अस्वस्थचित्ता कतिचित् गतागतानि करोति । ततः आदर्शपुरतो गत्वा)
द्रौपदी (निजं प्रतिबिम्बं प्रति) - अयि, कियत् आत्मानम्
आयासयिष्यसि ? ननु शिथिलीकुरु किञ्चित् इमं कोपानुबन्धम् ।
अदूरवर्ती-इदानीं ते दुःखविरामः । किं भणसि ? चिरसोढदुःखतया
न विश्वसिमि समीपागतस्य सुखस्येति ? सत्यं, एवं न्विदम् ।
तथापि किं ते वीरमणिषु भर्तृषु अपि नास्ति विश्वासः ? किं
भणसि ? अतिसज्जनत्वात् तेषां वैराग्नेः मन्दीभावसंभवात्
बिभेमीति ? तर्हि जागृहि, अग्निजे, त्वयैव तेषां वैराग्निः
संधुक्षणीयः । (नेपथ्ये- 'बुद्धिमतिके, अस्ति वा देवी अभ्यन्तरे ?') अये,
आर्यपुत्रः अर्जुन इव । (ततः प्रविशति अर्जुनः ।)

अर्जुनः - देवि, कथं परिजनशून्यः प्रतिहारः ?

द्रौपदी - भवन्तम् अन्वेष्टुमेव बुद्धिमतिका अचिरं प्रेषिता । ऐतु

आर्यपुत्रः । उपविश्यताम् । इदमासनम् । (अर्जुनः उपविशति ।)
कुतोऽयमद्य स्मरणानुग्रहः ?

अर्जुनः - युद्धसिद्धतायां व्यापृतत्वात् कतिपयदिवसेषु त्वाम्
अदृष्टवता मया अयं ते उपालब्धः प्राप्तोऽस्ति । तथापि प्रिये, तमेव
अपराधं क्षालयितुम् आगतोऽस्मि । श्वः युद्धं प्रारप्स्यते । अद्य रात्रौ
प्रयता वयं स्वरथम् अधिशयितास्महे । महति प्रत्यूषे एव अस्माकं
रथाः कुरुक्षेत्रम् उद्दिश्य प्रधावितुम् आरप्स्यन्ते । अतः तत्पूर्वं त्वाम्
आमन्त्रयितुमेव आगतोऽस्मि ।

द्रौपदी (चिन्तामग्ना) - आगतंस्तर्हि स दिवसः ।

अर्जुनः - आम्, देवि, आगतः स चिरप्रतीक्षितो दिवसः ।
अन्यायपरिमार्जनस्य दिवसः । अपमानप्रतिशोधस्य दिवसः । कपटेन
अपहृतस्य निजराज्यस्य पुनःप्राप्तेर्दिवसः ।

द्रौपदी - दिष्ट्या एष दिवसः आगतः । न तु ममेयम् आशा
आसीत् । चिन्तितम् आसीत्, एवमेव अरण्ये बल्कलधारिणाम्
अस्माकं जरा आगमिष्यतीति ।

अर्जुनः - अयि द्रुपदराजनन्दिनि, कुतोऽस्मासु भ्रातृषु ते एवम्
अप्रत्ययः ? ननु पश्य, श्व एव अद्यवावत्कं सर्वं वैरं
निर्यातयिष्यामः । यः स कौरवैः लाक्षागृहे अस्माकं जीवद्वाहप्रयत्नः,
तत् भीमस्य सर्पदंशनं नद्यां च प्रक्षेपणम्, तद् द्यूते कपटेन
राज्यापहरणम्, स च सभायाम् एकवस्त्रया त्वया असहायतया सोढः
सर्वजनसमक्षं केशाकृष्टचवमानः.....

द्रौपदी - तिष्ठ, अर्जुन । अहमेव अभिज्ञतराऽस्मि तस्य अवमानस्य ।
श्लाघ्यश्च युष्माकं प्रतिशोधनिर्णयः । तथापि अर्जुन, श्रूयते, यत्
कौरवाणाम् एकादश अक्षौहिण्यः सन्ति, अस्माकं तु सप्तैव । तत् कथं
ते विजयाशंसा ?

अर्जुनः - अयि सुक्षत्रिये, ननु वीर्यायत्तो विजयः, न संख्यायत्तः ।

द्रौपदी - कासम्, तथापि कौन्तेयनायामपि भीष्मदोणसदृशा धुरंधरा

वीराः सन्ति । (कृतकनिराशया) नूनं दुष्करं तौ पराजेतुम् ।

अर्जुनः - देवि, मा माम् अवगणय । ननु साक्षात् भगवन्तं शंकरं तपसा परितोष्य तत्प्रसादात् लब्धमस्ति मया पाशुपतम् अस्त्रम् । अधुना का शक्तिरस्ति भीष्मद्रोणयोः रणे मम पुरतः स्थातुमपि ?
द्रौपदी - अर्जुन, इदं त्वेकं नावगच्छामि । आर्यो भीष्मद्रोणौ धर्मनिष्ठौ न्यायप्रियौ च इति सर्वजनप्रसिद्धिः । कथं तर्हि अस्माकं न्याय्यं पक्षम् अनाश्रित्य तौ कौरवपक्षं गतौ ?

अर्जुनः - स्वामिनिष्ठा ! किमन्यत् ? तामेव तौ धर्मं मन्येते । आस्ताम् । तौ निजं धर्मं परिपालयन्ताम्, वयमपि निजं क्षात्रं धर्मं परिपालयिष्यामः । याज्ञसेनि, दृढं बुध्यस्व । सकृत् समराङ्गणे स्थितोऽहं यो यः प्रतीपम् अवतिष्ठेत् तस्य तस्य वधं धर्मं पश्यामि । भवतु स भीष्मो वा द्रोणो वा । द्रौपदि, मुहुर्मुहुः मम एवं प्रतिभाति, यत् धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् अद्य रणक्षेत्रं भवति । कुतः ? तत् तृषितमस्ति रुधिरस्य । कोटिकोटिशो वीराणां शरीरात् उच्छलन्तीभिः बहुलाभिः रुधिरधाराभिः यदा सर्वशः आप्लाविता भवेत्, तदैव शाम्येत् सा कुरुक्षेत्रभूमिः । अगणितवीराणां हृदयपुण्डरीकैरेव तस्याः पूजनं भविष्यति । अथ वा, अस्तु तावत् । मामेव अन्वेष्टुं बुद्धिमतिका प्रेषिता इत्युक्तं त्वया अधुनैव । तत्किमर्थम् ?

द्रौपदी - युधिष्ठिरस्तावत् अतीव सरलः न स एतज्जगति व्यवहरतीव । वृकोदरस् तेजस्वी सन्नपि चञ्चलमतिः । त्वं जानास्येव । अर्जुन, त्वं तावत् अन्यादृशोऽसि । त्वमेव एकः मां याथार्थ्येन अवगन्तुं शक्नोषि ।

अर्जुनः - बहु मन्येऽहम् आत्मानम् एतया तव विस्रम्भभाजनतया ।

द्रौपदी - अर्जुन, त्वय्येव मे सर्वा अपि आशाः आयत्ताः । त्वमेव मे सर्वाविमानप्रतिशोधसमर्थः । अतः चिन्तितम्, समग्रस्थानात् पूर्वं तुभ्यं संदेशो देय इति ।

अर्जुनः - ननु ब्रूहि । अवहितोऽस्मि ।

द्रौपदी - स एव संदेशः, यः पूर्वं प्रतिपन्नदौत्याय शमार्थं च हस्तिनापुरं प्रति प्रस्थिताय कृष्णाय मया प्रदत्त आसीत् । (इति निजं मुक्तं केशपाशं तस्य पुरतः स्वहस्ते धारयति ।)

अर्जुनः - एष संदेशः ! ननु द्रुपदराजतनये, का वा अस्य आवश्यकता ? तेन दुःशासनहतकेन आकृष्टोऽयं केशपाशः गतानि त्रयोदश वर्षाणि अस्माकं नेत्रतो नापसरति । यतः प्रभृति तेन दुष्टेन इमं केशपाशम् आकृष्याकृष्य त्वं सभाम् आनीता, तेन च अपरेण नीचदुर्योधनेन अपसारितवस्त्रः निजः अङ्कः तुभ्यं प्रदर्शितः, तदारभ्य तेन अपमानदावाग्निना वयम् आपादशिखं दन्दह्यमानास् तिष्ठामः । नायं कोऽपि केशपाशः, अपि तु काचित् कालभुजगी, या अस्माकं वैराग्निं संधुक्षयितुं प्रतिक्षणम् अनर्गलं प्रतिशोधगरलं वमन्ती आस्ते - मा व्यथिष्ठाः । प्रिये, श्वः सर्वेषाम् आयव्ययानां शोधनं भविष्यति । श्वः सर्वे ते शत्रुहतकाः धूलिं भक्षयन्तः धरण्यां शयिष्यन्ते । त्वं च, पाश्चालि, निजं गौरवोन्नतं स्थानं पुनरपि आस्थास्यसि । विश्वसिहि मयि ।

द्रौपदी - आर्यपुत्र, मा मत्कृते साहसं कुर्याः । अवहितो युध्यस्व । साधयस्व । विजयी भव ।

अर्जुनः - गृहीतं शुभाशंसनम् । (इति साटोपं निष्क्रामति । द्रौपदी तम् अनिमेषं तावत् प्रेक्षमाणा आस्ते, यावत्स दृष्टिगोचरोऽस्ति ।)

(इति प्रथमः प्रवेशः ।)

द्वितीयः प्रवेशः

(ततः प्रविशति रथाधिरूढः अर्जुनः, कृष्णश्च । रथः कुरुक्षेत्रम् उद्दिश्य धावति । अर्जुनः उत्सुकः, कालातिपातासहः । ततः कैश्चित् क्षणैः-)

अर्जुनः - कृष्ण, अद्यापि रणभूमिं न प्राप्तौ आवाम् । कियद् अवशिष्यते अद्यापि ? ननु कियत् रथौ रथं चालयसि ?

कृष्णः - ननु प्राप्तप्रायौ एव आवाम् । कैश्चिदेव निमेषैः दृष्टिपथम् आगमिष्यतः उभे अपि सेने ।

अर्जुनः - क्षमस्व कृष्ण ! औत्सुक्यम् अत्र अपराध्यति, न औद्धत्यम् ।

कृष्णः - ननु जानेऽहम्, जानेऽहम् । (कैश्चित् क्षणैः) पश्य, अर्जुन । इयं रणभूमिः । इयमत्र वामतः कौरवसेना । एष मध्ये कुरुराजः दुर्योधनः । आचार्येण द्रोणेन सह सः किमपि संभाषणपरो दृश्यते । अदूरे च कुरुवृद्धः पितामहोऽपि । इयं दक्षिणतः अस्माकं सेना । एष भीमसेनेन यमाभ्यां च परिवृतो धर्मराजः । एषोऽस्माकं सेनानीः धृष्टद्युम्नः व्यूहं निरीक्षमाणो दृश्यते । एष सात्यकिः । तत्र कोणे विराटः । (सहसा शंखध्वनिः श्रूयते । ततश्च भेरी-पणवानक-गोमुखादीनां तुमुलो ध्वनिः ।) पार्थ, श्रुतोऽयं पितामहेन आध्मातः शंखः ?

अर्जुनः - अनेन शंखस्वनेन रोमाञ्चितमस्ति मे गात्रम् । स्फुरतः एतौ बाहू । त्वरते च मनः । एहि, आवामपि शंखम् आध्मावः । (तथा कुरुतः ।) कृष्ण, तत्रैव रथं चोदय, यत्र भीष्मद्रोणौ स्तः ।

कृष्णः - यदिच्छसि । अर्जुन, पश्य, एष द्रोणाचार्येण सह संमन्त्र्य स्वं रथम् आरूढः दुर्योधनः । तस्य एकतः दुःशासनः अपरतश्च स महात्मा विकर्णः । एषोऽत्र तव मातुलः शल्यराजः । एषोऽस्यां दिशि तव क्रीडासहचरः गुरुपुत्रः अश्वत्थामा । एषोऽस्मिन् भूमिदेशे तव भ्रातृपुत्रः कुमारलक्ष्मणः । एषः... (अत्रान्तरे अर्जुनः किमपि अवस्थान्तरं प्राप्तोऽस्ति । तस्य अस्वस्थता प्रतिक्षणं वर्धते । कोऽपि आन्तरः संघर्षः मुखे प्रतिबिम्बित इव वर्तते ।) एषोऽस्माकमेव वृष्णिवीरः.....

अर्जुनः - तिष्ठ । कृष्ण तिष्ठ !

कृष्णः (साश्चर्यं विलोकयन्) - अर्जुन, किमिदम् ? किं संजातम् ? कुतोऽयं घर्घरस्वरः ? (हस्ते गृहीत्वा) ननु वेपथुरिव ते अङ्गे दृश्यते ।

कथम् ! स्वेदोऽपि प्रस्फुरितः । कोऽयं वृत्तान्तः ? कथितः

स्वस्थोऽसि नु ?

अर्जुनः - कृष्ण, परिवर्तय रथम् । नाहं योद्धुम् इच्छामि ।

कृष्णः - कातरः ! भीरुः ! क्लीबः !

अर्जुनः (क्षुब्धः) - यदि कश्चिद् अन्यो मामुद्दिश्य एतान् शब्दान् उच्चारयेत् तर्हि मम क्रोधानले शलभायितः सः तत्क्षणमेव भस्मसात् भवेत् । किं तु कृष्ण, तव कथा अन्याऽस्ति । तथापि... त्वं मां क्लीबं वदसि ?

कृष्णः - प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते यः समराङ्गणं परित्यज्य पलायते, स यदि न क्लीबपदवाच्यः, तर्हि किमन्यत् तस्य नामधेयम् ? न केवलम् अहमेव इदं वदामि । भीष्मद्रोणादयः तदेव वदिष्यन्ति, सात्यकि-धृष्टद्युम्नादयः तदेव वदिष्यन्ति, कर्णदुर्योधनादयस्तावत् ध्रुवं सोपहासं वदिष्यन्ति- "अस्माकं भयात् रणात् उपरतः अयं वीरमन्यः अर्जुनः । संप्रति पुनरपि कङ्कणानि धारयित्वा, बृहन्नला भूत्वा नृत्यतु अयं नृत्याचार्यः !"

अर्जुनः - यदि सर्वं जगत् तथा वदिष्यति, कामं वदतु । अस्ति मे पराक्रमः सर्वजनप्रकाशः । चित्ररथो गन्धर्वो मया जितः । निवात-कवचा मया निपातिताः । स्वयमिन्द्रः खाण्डवदाहे पराजितः । गो-ग्रहणसमये भीष्मद्रोणादयः मया विफलीकृताः । किं तु कृष्ण, त्वं मम सखा, सहचरः, द्वितीयमिव हृदयं, त्वमपि, सर्वं जानन्नपि, एवं वदसि ?

कृष्णः - अथ यदि तव रणाद् अपसरणं न परमार्थतो भयकृतम्, तर्हि किमत्र निमित्तम् ?

अर्जुनः - ननु किमर्थं वयं युध्यामहे ?

कृष्णः - ननु गतानि त्रयोदश वर्षाणि प्रत्यहं प्रतिरात्रम् अयमेव विषयः अस्माभिः चर्च्यते । तत् किमिति इदानीमेव सुप्तोत्थित इव पृच्छसि, 'किमर्थं वयं युध्यामहे' इति ? - वयं युध्यामहे द्रौपद्याः

CC-O. Purnea Collection Digitized by eGangotri

कर्तुं नेच्छामि, किं पुनः पृथिव्यर्थम् ? अथ वा एषोऽहं न्यस्तशस्त्रः अप्रतीकारपरः अत्र स्थास्यामि । यदि तादृशम् अशस्त्रम् अप्रतीकारं च मां धार्तराष्ट्रा रणे हन्युः, तर्हि तदपि मे क्षेमतरं भवेत् । नाहं योत्स्ये । (सशरं धनुः विसृजति ।) नाहं योत्स्ये । (विषण्णः निषीदति।) कृष्णः (स्वगतम्) - तदानीम् अज्ञातवासोत्तरम् उभयपक्षयोः शमनिष्पादनार्थं दौत्येन हस्तिनापुरं गमिष्यतः मम प्रस्थानसमये भीमसेनः एवमेव अकालिकेन निवृत्त्याघातेन अभिहत आसीत् । अद्य अर्जुनस्य वारो दृश्यते । भवतु । अत्र सहसाघातः उपचारीकर्तव्यः । (प्रकाशम्) अर्जुन, श्रुतं मया यत् त्वयोक्तम् । अपि अत्र विषये मम मतिं जिज्ञाससे ?

अर्जुनः - कोऽत्र संदेहः ?

कृष्णः - शृणु तर्हि, अर्जुन । प्रथमं तावत्, त्वं महान् दाम्भिकोऽसि । आत्मनः हृदयदौर्बल्यं करुणाव्याजेन गूहसि ।

अर्जुनः - असत्यमिदम् । किमत्र...

कृष्णः - द्वितीयम् । त्वं पलायनवादी असि । न केवलं त्वं रणात् पलायसे, किं तु जीवितादपि ।

अर्जुनः - किमिदं नाम । ननु...

कृष्णः - तृतीयम् । महता अहंकारेण अन्धीभूतस् त्वं द्रष्टव्यं न पश्यसि ।

अर्जुनः - कृष्ण, कृष्ण, ननु किमद्य त्वया आरब्धम् ? अहं दाम्भिकः ! पलायनवादी ! अहंकारवान् !

कृष्णः - बाढम् । तथैव । पुनरपि ब्रवीमि । अपि स्पष्टीकरिष्यामि तव दाम्भिकत्वम् ? अथ वा एकां कथां शृणु । सैव मम तात्पर्यं स्पष्टीकरिष्यति । शृणु । आसीत् कश्चित् न्यायाधीशः । शृणोषि नु ? आसीत् कश्चित् न्यायाधीशः । सः अतीव कर्तव्यकठोर आसीत् । अनेके हत्याकारिणः तादृशाश्च अन्ये महापराधिनः तेन प्राणदण्डेन दण्डिताः । अथ गच्छतां कालेन तस्य पुनः पुनः अभिसुक्ततया तस्य

पुरतः आनीतः । तेन कोऽपि घातितः आसीत् । इदानीं न्यायाधीशस्य कर्तव्यकठोरता शिथिलायिता । स युक्तिवादं प्रारभत - देहान्तशासनं मूलत एव अनुचितम् । तेन दण्डितः पुरुषः पश्चात्तापस्य, धर्माचरणं प्रति पुनः प्रवृत्तेश्च अवसरमेव न लभते । अतः अन्याय्यम् इदं देहान्तशासनं नाम, माऽस्तु इतः परं कस्यापि देहान्तशासनम्, इति । अर्जुन, तात्पर्यम् अवगतं नु ? न त्वं तस्मात् न्यायाधीशात् भिद्यसे । कुलस्त्रीदूषण-वर्णसंकरादयः अनेके युद्धविपाकाः त्वया उक्ताः । अहं पृच्छामि, किमिदं तव प्रथमं युद्धम् ? ननु अधुनैव त्वया अनेकेषु पूर्वयुद्धेषु स्वविजयश्लाघा कृता । तदानीम् अयं युद्धदुर्विपाकविचारः न तव प्रतिभातः ?

अर्जुनः - सत्यं, तदानीं न प्रतिभातः किं तु नैतावता तेन अद्य अपि न प्रतिभातव्यम् ।

कृष्णः - अयमेव ते दम्भः । पूर्वम् अयं विचारः तव मनसि न उदितः यतः तव प्रतियोद्धारः परकीया आसन् । यदि ते मृताः, म्रियन्तां नाम । तदानीम् इयं कर्तव्यकठोरता तव कृते व्यवहार्या आसीत् । अद्य परिस्थितिः भिन्नाऽस्ति । अद्य सुहृत्-संबन्धि-बान्धवाः तव पुरतः सन्ति । तान् प्रहरिष्यतः तव हस्तः कम्पते । अतस्त्वया इदं संवरणम् अन्विष्टमस्ति युद्धदुर्विपाकरूपम् । कश्चित् कुशलो वादीव त्वं प्रज्ञावादान् भाषसे । किं तु अर्जुन, इयं वञ्चनाऽस्ति; न केवलं परवञ्चना, आत्मवञ्चनाऽपि । यां स्वजनबान्धवान् प्रति परां कृपां त्वं दर्शयसि, स वस्तुतः अस्ति अप्रियस्य कर्तव्यस्य निर्वहणाय आवश्यिकायाः कठोरतायाः अभावः । केवलं क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यम् ।

अर्जुनः - कृष्ण, त्वयाऽहं संशये पातितोऽस्मि । अन्यथा कार्याकार्य-विचारणे पट्वी अपि मम बुद्धिः अद्य संमूढाऽस्ति । न जाने किं मे कर्म, किं च अकर्म । पितृपैतामहपरम्परया अनुवृत्तं मम क्षात्रधर्मम्

दोषभाग् भवेयमिति बिभेमि । यदि तु तत्परिहाराय युद्धात् निवर्तेय,
तर्हि मम सा कर्तव्यच्युतिः स्यात्, धर्महानिश्च भवेदिति त्वं वदसि ।
सत्यं किं कर्तव्यमूढोऽस्मि संवृत्तः । त्वमेव माम् उपदिश । एषोऽहं
त्वां शिष्यभावेन प्रपन्नोऽस्मि । शाधि माम् । (कृष्णस्य पुरतः क्षितितले
जानुनी निधाय तस्य पादौ गृह्णाति ।)

कृष्णः - उत्तिष्ठ, अर्जुन, उत्तिष्ठ । (अर्जुनः तथा करोति ।) अपि तेऽहं
परमं सत्यं सूत्रद्वयेन कथयामि ?

अर्जुनः - ननु कथय ।

कृष्णः - शृणु तर्हि । आत्मा अकर्ताऽस्ति । अतः हत्वाऽपि त्वम्
अहन्ता एव भविष्यसि । आत्मा अमरोऽस्ति । अतः भीष्मद्रोणादयः
हता अपि अहतास् तिष्ठेयुः ।

अर्जुनः - कृष्ण, कृष्ण, अरे किमिदम् असंबद्धं प्रलपसि? कैषा
प्रहेलिका? ननु किमपि तादृश्या भाषया कथय, येन अहं किञ्चित् ज्ञातुं
शक्नुयाम् । कोऽयम् आत्मा नाम ? ननु अधुनैव त्वया अहम्
विगर्हितः 'प्रज्ञावादान् भाषसे' इति । त्वं तु इदानीं गूढवादान् वदितुं
प्रवृत्तः ।

कृष्णः - भवतु । सुबोधीकरोमि । अर्जुन, आज्ञप्तदेहान्तशासनं वध्यं
पुरुषं चाण्डालः शूले आरोप्य यमसदनं प्रेषयति । मन्ये जानास्येव
त्वमिदम् ?

अर्जुनः - बाढं जानामि । किं ततः?

कृष्णः - तर्हि शूलेन विद्धो वध्यः प्राणैर्वियुज्यते । एवमेव नु ?

अर्जुनः - एवं न्विदम् । तथापि किं तेन अत्र ?

कृष्णः - स शूलः हत्याकृतस्य पापस्य कुतो न भाजनं भवति ?

अर्जुनः - कोऽयं प्रद्वनः ? ननु शूलो नाम केवलं स्वेच्छाशून्यं
साधनम् । किं साधनं कुत्रापि दोषभाग् भवति ? न तस्य किमपि
पापम्, न पुण्यम् ।

कृष्णः - साधु ! उक्तमुक्तं स्वया । अधुना ब्रूहि । स चाण्डालः,

यः शूले आरोप्य दण्डितं हन्ति, स कुतो न पापेन लिप्यते ? सोऽपि हत्याकारी एव नु ?

अर्जुनः - सः.....ननु.....एवं.....औ.....

कृष्णः - क्षणं चिन्तय । स्वयमेव ज्ञास्यसि ।

अर्जुनः (क्षणं विचिन्त्य) - ज्ञातम् ।

कृष्णः - त्वमपि तथैव वर्तस्व । स चाण्डालः कर्तव्यमित्येव वध्यं हन्ति, न वैयक्तिक-राग-द्वेषतः । स न्यायाधीशोऽपि कर्तव्यम् इत्येव प्राणहरं दण्डम् आदिशति, न वैयक्तिक-राग-द्वेषतः । अत एव तौ तेन प्राणहरेण कृत्येन न लिप्येते । तौ हत्वा अपि न हतः । त्वमपि एवं कृत्वाऽपि अकर्ता भव । का शक्तिरस्ति दोषलेशस्यापि त्वाम् आश्रयितुम् ?

अर्जुनः - इदं तावत् किञ्चिदिव अवगच्छामि । यत्तु तद् अन्यत्, भीष्मद्रोणादयः हता अपि अहताः तिष्ठेयुः इति, किं नाम तत् ?

कृष्णः - यदि ते हताः, तर्हि इमं देहं परित्यज्य नवं देहं स्वीकुरुः । का नामेयं चिन्ता ?

अर्जुनः (सोपहासम्) - नवं देहं स्वीकुरुः ? किं देहो नाम किञ्चित् वस्त्रं, येन जीर्णं विहाय नवं ग्रहीतुं शक्यम् ?

कृष्णः - अर्जुन, यत् त्वया उपहासेन उक्तम् तत् परमार्थसत्यम् एव । सत्यमेव देहो नाम वस्त्रमेव किञ्चित् । मृत्युर्नाम केवलं जीर्णं देहवस्त्रं विहाय नवीनस्य देहवस्त्रस्य स्वीकारः ।

अर्जुनः - तर्हि इतः पूर्वमपि भीष्मद्रोणाभ्याम् अनेकानि देहवस्त्राणि परिवर्तितानि स्युः ।

कृष्णः - बाढम् । इतः पूर्वं तयोः बहूनि जन्मानि व्यतीतानि सन्ति । न केवलं तयोः । सर्वेषामेव । तवापि । अर्जुन, अहं तव सर्वाणि पूर्वजन्मानि जानामि, यद्यपि त्वं न वेत्सि ।

अर्जुनः (तारस्वरेण) - त्वम् ! कथं त्वं जानासि ?

कृष्णः (स्मयमानः) - आस्ता तावत् । यथाकालं वक्ष्यामि ।

अर्जुनः - तर्हि सर्वेऽपि वयम् एकमनु अपरम् इति जन्मपरम्पराम् अनुभवामः । न हि इदं जन्मैव सर्वस्वम् । न जाने, इदं चक्रं कदा प्रारब्धम्, कदा वा विरंस्यति । अस्ति कश्चित् यः स्वयम् अमृतः सन् केवलं जीर्णं देहवस्त्रं विपरिवर्तयन् अस्ति । किं तु कः ? कृष्ण, कोऽस्य देहवस्त्रस्य परिधाता ?

कृष्णः - आत्मा ।

अर्जुनः - आत्मा ! पुनरपि आत्मा ! ननु कृष्ण, कोऽयम् आत्मा ?

कृष्णः - यं वदन्त्यो वेदवाचोऽपि श्रान्ताः न तस्य पारम् अविन्दन् तम् उद्दिश्य अस्मिन् पर्याकुले समराङ्गणे कथं पर्याप्तं वक्तुं शक्यम् ? तथापि एतावता विद्धि - तत् चैतन्यम्, यस्यात् सर्वमिदं जायते, यस्मिन् जीवति, अन्ते च यस्मिन् विलीयते, स एव आत्मा । स एव जीवो भवति, स एव च जगत् । सर्वज्ञः, सर्वशक्तिः, सर्वगतश्च स शरीरे शरीरे वसति आकीटपिपीलिकम् । स सर्वदा कृतकृत्यः, तृप्तः, आनन्दमयः । अजरः, नित्यः, शाश्वतः । किं तु सर्व एव पुरुषः निजमिदं दिव्यम् आनन्दमयं शाश्वतं रूपम् अजानन्, देहमेव आत्मानं मन्यमानः शाश्वतीः समाः दुःखात् दुःखतरं याति । अर्जुन, त्वं स एव नित्यानन्दमयः आत्माऽसि ।

अर्जुनः - भण । भण । कृष्ण, पुनरपि भण । अमृतमिव वर्षसि । रोमाञ्चितमिव भवति गात्रम् । पारिजातकुसुमानां वर्षेण इव तत् सुखायते । किमपि अश्रुतं शृणोमि । अननुभूतम् अनुभवामि । किञ्चित् नवीनमेव दृष्टिगोचरं भवति । स्मरामि हिमालयशिखराणां कृतपूर्वस्य आरोहणस्य । तथापि नाद्यापि निवर्तन्ते सर्वे एव संशयाः । त्वत्सदृशः संशयस्य च्छेत्ता नास्ति इति किमपि प्रष्टुमिच्छामि ।

कृष्णः - बाढं पृच्छ ।

अर्जुनः - यदि आत्मा एवरूपः, तर्हि कुतः अयं पुरुषाणां कर्म-
बन्धः ? समपि सर्वबाधनातीत्येव भवितव्यम् । कुतो मया अवशेनापि

युध्यस्व । लाभालाभौ जयाजयौ समौ कृत्वा, कर्तव्यबुद्ध्या युध्यस्व ।
अर्जुन, ननु माम् अनुस्मर, ततो युध्यस्व । नैवं पापम् अवाप्स्यसि ।
पार्थ, एषोऽहं प्रतिजाने, अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि । मा
शुचः । न मे भक्तः प्रणश्यति । उत्तिष्ठ कौन्तेय ।

अर्जुनः - लब्धम् आश्वासनम् । ननु कृष्ण, अस्ति कापि दैवी
शक्तिः तव शब्दे । तथापि... कृष्ण, कृष्ण... (उत्तेजितो भवति)

कृष्णः (शान्तम्) - ब्रूहि, अर्जुन ।

अर्जुनः - कृष्ण, किञ्चित् पूर्वं त्वया उक्तम् अहं तव सर्वाणि
पूर्वजन्मानि जानामीति । इदानीं मां सर्वपापमोक्षेण आश्वासयसि ।
वदसि, न मे भक्तः प्रणश्यति, इति । ननु कोऽसि त्वम् ?
कुतस्तेऽयम् अधिकारः ? ननु अहं तावत् त्वाम् अयं मम पितृष्वश्रेयः,
श्यालः, सखा इत्येव वेद्मि । किं तु किमहं विप्रलब्धोऽस्मि ? इयं ते
अधिकारवाणी, इदं ऐश्वरं सामर्थ्यम्... वद कोऽसि त्वम् ? कञ्चित्
स एव...

कृष्णः - एवमेव । (विश्वरूपं दर्शयन्) स एव अहमस्मि, यः सर्व-
मिदं यन्त्रारूढं जगत् मायया भ्रामयति । अपि मे ऐश्वरं रूपं
द्रष्टुमिच्छसि ? एषोऽहं तुभ्यं दिव्यं चक्षुः ददामि, येन त्वं मम
विश्वरूपं द्रष्टुं समर्थो भविष्यसि । अपि पश्यसीदानीं मम
सहस्रसूर्योज्ज्वलं अनादिमध्यान्तम् अद्भुतदर्शनं रूपम् ? पश्य, अत्र
मम उदरकोणे स्थितानि चतुर्दश भुवनानि । अहं शाश्वत-
धर्मगोप्ता, सनातनः पुरुषोऽस्मि । संप्रति तु अहं लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः
कालोऽस्मि । पश्यैतानि मम दंष्ट्राकरालानि विद्युज्जिह्वानि
व्यात्तमुखानि । पश्यैतान् तत्र नाशाय प्रविशतः समृद्धवेगान्
भीष्मद्रोणादिकान् । पश्य तत्र दशनान्तरेषु चूर्णितोत्तमाङ्गान्
कीटायमानान् योधवीरान् । अर्जुन, अहमेव लोकान् संहर्तुं
प्रवृत्तोऽस्मि । ननु मयैव एते भीष्मद्रोणादयः हताः सन्ति । त्वं
निमित्तमात्रं भव, स्वेच्छाशान्त्यं मम साधनं भव । मम शत्रुं भव ।

मा व्यथिष्ठाः । उत्तिष्ठ । रणे सपत्नान् जेतासि ।

अर्जुनः (प्राञ्जलिः) - अद्य धन्योऽस्मि । कृतकृत्योऽस्मि । अद्य यावत् त्वां परमार्थतः अजानता मया त्वं 'हे कृष्ण', 'हे यादव' इति अनादरेण आहूतः स्याः । तव उपहासः मया कृतः स्यात्, सर्वजनसमक्षं परिहासः कृतः स्यात्, तत्सर्वं त्वां क्षामये । क्षमस्व माम् । अपि च, इदम् अदृष्टपूर्वं रूपं दृष्ट्वा कामं तोषितोऽस्मि, कामम् आत्मानं धन्यं मन्ये, तथापि न पारये अतः परं सोढुम् । न हि हिमालयस्य अत्युच्चे शिखरे बहुकालं स्थातुं शक्यते । क्षुद्रमानवोऽहम् असमर्थोऽस्मि अस्य दिव्यदर्शनकृतस्य भारस्य । कृपया तत् संहियताम् । पुनरपि तव शान्तं, दर्शनसुभगं मानुषं रूपं दर्शय ।

कृष्णः - तथा । (विश्वरूपम् उपसंहृत्य) एह्येहि अर्जुन । एषोऽस्मि पुनरपि तव सखा, सहचरः, सारथिश्च यादवः संवृत्तः । मा मैषीः । पश्य मे इदं तदेव पूर्वतरं रूपम् ।

अर्जुनः - कृष्ण, तव सौम्यं रूपं दृष्ट्वा एष इदानीं प्रकृतिं प्रत्यागतोऽस्मि ।

कृष्णः - अर्जुन । कञ्चित् त्वया एकाग्रेण चेतसा श्रुतम्, यन्मया उक्तम् ? कञ्चित् ते मोहः प्रनष्टः ?

अर्जुनः - साक्षात् परमेश्वरमुखात् उपदेशप्रसादं लब्ध्वा कस्य वा मोहस् तदवस्थस् तिष्ठेत् ? प्रथमं त्वं मम रथसारथिः आसीः । अधुना जीवितसारथिरपि संजातोऽसि । अच्युत, नष्टो मोहः । अधुना जागर्ति तीक्ष्णोज्ज्वला मम कार्याकार्यविवेकिनी बुद्धिः ।

कृष्णः - तेन हि विदितवेदितव्योऽसि त्वम् । नेदानीं त्वम् आदेशम् उपदेशं वा अपेक्षसे । यथेच्छसि तथा कुरु ।

अर्जुनः - करिष्ये वचनं तव । (अधः पतितं धनुः निषङ्गं च गृहीत्वा स्कन्धे स्थापयति । इदानीं तस्य क्रियासु किमपि अपूर्वं चापलम्, मुखे च निर्भारकृतं किमपि अपूर्वं तेजः विलसति ।) कृष्ण, तत्रैव स्थं घोदिव, यत्र

तौ भीष्मद्रोणौ स्तः ।

भरतवाक्यम् ।

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

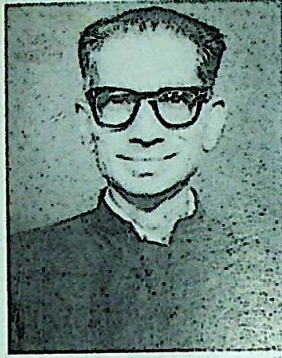
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

निमित्तीकृत्य कौन्तेयं यद् गोपालः स्वयं ह्यधोक् ।

कर्मयोगामृतं दुग्धम् अस्तु तत् स्फूर्तये सदा ॥

समाप्तम् ।

डॉ. ग. बा. पळसुले-महोदयानां संस्कृतारचनाः ।

* युभातः संस्कृतं प्रति (Evolution of Sanskrit from Proto-Indo-European) । राष्ट्रीय संस्कृत संस्थानम्, नवी दिल्ली, १९७८

शारदागौरव-ग्रन्थमालायाम्

- * विनायकवीरगाथा (स्वातन्त्र्यतवीराणां चरित्रम्)
- * विवेकानन्दचरितम्
- * समानमस्तु वो मनः (सामाजिकम् अङ्कुरयात्मक नाटकम् - भारतशासनपुरस्कारप्राप्तम्)
- * धन्योऽहं धन्योहम् (नाटकम्)
- * भासोऽहासः (नाटकम्)
- * अनूदितानि काव्यानि - १) अग्निजा २) कमला ३) तुका वक्ति ('शारदा'यां क्रमशः)
- * अनूदितानि नाटकानि - अथातो ज्ञानदेवोऽभूत् ।
२) धन्येयं गायत्री कला ।
३) भ्रातृकलहम् (अमुद्रितम्)
- * वैनायकम् - स्वातन्त्र्यवीराणां सावरकराण विरचितं महाकाव्यम् !